

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
POLITOLOGIJA – UPRAVLJANJE DRŽAVOM

USTAVI KAO DRUŠVENI UGOVORI I EVOLUCIJA NJIHOVIH
SISTEMA

-magistarski rad-

Kandidat

Selak Sara

Broj indeksa: 184/II-UPD

Mentor

prof. dr. Mujagić Nermina

Sarajevo, Mart 2024.

POLITOLOGIJA – UPRAVLJANJE DRŽAVOM

USTAVI KAO DRUŠTVENI UGOVORI I EVOLUCIJA NJIHOVIH SISTEMA

-magistarski rad-

Kandidat

Selak Sara

Broj indeksa: 184/II-UPD

Mentor

prof. dr. Mujagić Nermina

Sarajevo, Mart 2024.

„Više volim čovjeka koji će spaliti zastavu pa se umotati u Ustav nego čovjeka koji će spaliti Ustav pa se umotati u zastavu.“

Craig Washington

SADRŽAJ

Uvod	6
I Teorijske osnove rada.....	6
II Metodološki okvir rada	8
1. Problem istraživanja.....	8
2. Predmet istraživanja.....	8
3. Kategorijalno pojmovni sistem	8
4. Ciljevi istraživanja	9
4.1. Naučni cilj	10
4.2. Društveni cilj.....	10
5. Sistem hipoteza	10
5.1. Generalna hipoteza.....	10
5.2. Posebno-pojedinačna hipoteza.....	11
Prvi dio	12
I Ideja zajednice, države, pravila i zakona.....	12
1. Historija potrebe za uređenjem odnosa.....	12
2. Evolucija društva i društvenih potreba	13
3. Spoznaja prava i sloboda	15
4. Država kao čovjekova neophodnost	17
Drugi dio.....	20
I Društveni ugovor.....	20
1. Porijeklo i počeci	20
2. Prirodno stanje	22
3. Jean Jacques Rousseau i njegov Društveni ugovor.....	24
3.1. Osnovni koncept.....	25

3.2. Važnost pravednosti u filozofiji Rousseau-a i implikacije na društvo	26
3.3. Društveni ugovor kao emancipacijski projekat	27
4. Ka modernom političkom mišljenju	28
5. Novi društveni ugovor	30
Treći dio.....	32
I Konstitucionalizam	32
1. Pojam i uloga	32
2. Uvid kakav daje John Locke.....	34
3. Konstitucionalizam je prekretnica	35
Četvrti dio.....	39
I Ustav i ustavni sistemi	39
1. Uvodne definicije.....	39
1.1. Elementi ustava.....	41
1.2. Vrste ustava.....	42
2. Ustav i pravna država.....	43
3. Ograničiti moć pojedinca	44
4. Očuvanje ustavnog poretku.....	46
4.1. Nepromjenjivi dijelovi ustava.....	48
4.2. Ustavni sud u ulozi građanskog pr(a)vobranitelja	49
4.3. Globalni okviri očuvanja pravnog poretku	50
Peti dio	52
I Pet ustava – različitosti i sličnosti	52
1. Bosna i Hercegovina – Ustav iz mirovnog sporazuma.....	52
2. Sjedinjene Američke Države – Mi, narod!	55
3. Indija – Najduži ustav na svijetu.....	58

4.	Japan – Ustav koji obećava mir	60
5.	Iran – Religija i ustav	63
Šesti dio	66
I	Države bez ustava	66
1.	Izrael	66
2.	San Marino.....	68
3.	Saudijska Arabija.....	70
4.	Djelomično slični primjeri – Kina, Kanada i Novi Zeland	71
Sedmi dio	74
I	Buduće ustavne perspektive	74
Zaključak	77
Literatura	79

Uvod

I Teorijske osnove rada

Tema „Ustavi kao društveni ugovori i evolucija njihovih sistema“ pored svoje teorijske važnosti koju ima u širim kontekstima politologije i političke teorije, dolazi nam i kao izazov s kojim se suočavamo u savremenom dobu, odnosno predmet naučno-istraživačke djelatnosti i poduhvata koji za cilj imaju preispitivanje dosadašnjih (ne)funkcionalnih državnih sistema zasnovanih na ustavima kao njihovim fundamentalnim i općeprihvaćenim društvenim ugovorima. Danas, u vremenu u kojem živimo, generalno govoreći i dalje nemamo konsenzus na globalnom nivou o tome kakav ustav, ustavni sistem, pravni poredak i način organizacije države i svega što se u njoj *zbiva*, jeste onaj najbolji i najpogodniji za njihovog *krajnjeg korisnika* – građanina.

Istini za volju, vjerovatno je tako i bolje. Na taj način nalazimo se u poziciji da u jednom naučno-praktičnom kontinuitetu tražimo solucijski najbolje od onoga što nam transfer moći sa – kroz historiju predugog perioda vladanja – pojedinca (autokrate, diktatora, vrhovnog vođe, etc) na depersonalizirani, neživi, okvirni *dokument* pomoću kojeg uređujemo jedno društvo i njegova pravila, može ponuditi.

Bilo bi nemoguće, neovisno o formi rada uzeti tako mnogo pojedinosti i determinanti koje igraju važnu ulogu u pojmovnim evolucijama svih važnih elemenata ustava, sistema proizašlih iz njih, kao i svega čemu su doprinijeli u modernoj državi, ipak to neće osujetiti naš inicijalni plan kojim želimo akademskoj zajednici i široj javnosti prezentirati na uvid i ustupiti na korištenje za buduća istraživanja u ovoj sferi sve što smo mogli uvrstiti u koncept ovog rada.

Očekuje nas istraživačka *avantura* koju ćemo, naravno, započeti sa historijskim osvrtima na sve *ono* što je prethodilo ustavima i ustavnim sistemima, zatim načinima nastanka prvih ustava te konačno onom što i sami danas živimo kao *realitet* sistema čiji smo dio. Fenomen društvenog ugovora nešto je što često djeluje kao spontani slijed događaja, ali neophodno je ući u njegovu suštinu, pa ćemo se s posebnim naglaskom interesirati i za njegovu problematiku.

Rad će imati atribute istraživačkog i preglednog rada uz stalnu komparaciju različitih aspekata važnih iz teorijske perspektive – konsultujući širok spektar stručne literature – ali i brojnih primjera iz prakse. To bi značilo da ćemo u njegovom epilogu predstaviti i primjere nekoliko država sa različitim ustavnim karakteristikama vrijednim pažnje.

U želji za inovativnošću – zahvaljujući prilici koju imamo – na kraju ćemo problematizirati i buduće ustavne perspektive koje vidimo ili predviđamo iz različitih pozicija koje zauzimamo pišući ovaj rad.

II Metodološki okvir rada

U nastavku ovog poglavlja predstaviti ćemo teorijske i metodološke elemente i narative kojih ćemo se pridržavati u procesu pisanja rada. Pogodnost koja karakterizira ovu temu jeste olakšavajuća okolnost brojne literature koja nam je na raspolaganju i koju ćemo sa zadovoljstvom koristiti na što konstruktivniji način.

Ono što nam ukazuje posebnu radost jeste imperativ i nezaobilaznost korištenja ne samo politološke, već i pravne, sociološke i svih drugih društveno-humanističkih literatura i naučnih izvora.

1. Problem istraživanja

Razumijevajući nepobitnu važnost postojanja ustava i sistema koji su na osnovu njih nastali, suvišno bi bilo ispitivati smisao njihove egzistencije i *budućnosti* istih. Stoga, naše problemsko pitanje ići će u drugom smjeru: „Da li su ustavi u okvirima svog utjecaja koji imaju na funkcioniranje modernih država dosegli svoje implikacijske limite ili i dalje postoji prostor za modifikacije, unapređivanje i usavršavanje prema potrebama svih kategorija na koje se oni odnose?“

2. Predmet istraživanja

Prema općenitosti teme i onog što smo prethodno najavili kao sfere u kojima ćemo istraživati ustav i ustavne sisteme, odnosno njihov utjecaj na državu i pravni poredak zasnovan na njima, predmet našeg istraživanja bit će esencijalnost njihovih ideja, svega onog što je njihov sadržaj, ali i efekata koje imaju na političko-pravnu stvarnost.

3. Kategorijalno pojmovni sistem

- **Ustav.** „Ustav, kao najviši normativno pravni akt u pravnom sistemu države, ima materijalni i formalni smisao. U materijalnom smislu, ustav je skup pravnih normi kojima se uređuje državna organizacija, način uređenja državne vlasti i granice ovlašćenja državne vlasti, koja je limitirana proklamovanim slobodama i pravima građana i kolektiviteta. U formalnom smislu, Ustav se definiše kao najviši pisani

normativno pravni akt, sa kojim moraju biti usklađeni ostali opšti pravni akti-zakoni i podzakonski opšti akti.“ (Radović 2008: 14)

- **Politički sistem.** „Skup formalnih pravnih institucija koje čine „vladu“ ili „državu“. Ovo je definicija prihvaćena u mnogim studijama pravnih ili ustavnih uređenja naprednih političkih poredaka. Šire definiran, međutim, pojam obuhvaća stvarne, ali i propisane oblike političkog ponašanja, ne samo pravno ustrojstvo države nego i stvarnost funkcioniranja države.“ (Heslop 2023)
- **Društveni ugovor.** „Teorija društvenog ugovora, stara gotovo koliko i sama filozofija, stajalište je da moralne i/ili političke obveze osoba ovise o ugovoru ili sporazumu među njima kako bi oblikovali društvo u kojem žive. Sokrat koristi nešto poput argumenta društvenog ugovora kako bi objasnio Kritonu zašto mora ostati u zatvoru i prihvati smrtnu kaznu. Međutim, teorija društvenog ugovora s pravom se povezuje s modernom moralnom i političkom teorijom, a svoje prvo potpuno izlaganje i obranu daje Thomas Hobbes. Nakon Hobbesa, John Locke i Jean-Jacques Rousseau najpoznatiji su zagovornici ove enormno utjecajne teorije, koja je bila jedna od najdominantnijih teorija unutar moralne i političke teorije kroz povijest modernog Zapada.“ (Internet Encyclopedia of Philosophy 2023)
- **Konstitucionalizam.** „Politička i ustavnopravna doktrina koja zahtijeva da pojedinci i tijela koji obnašaju političku vlast budu vezani i ograničeni institucijama, odnosno pravilima. U tome smislu, korijeni konstitucionalizma mogu se prepoznati već u antičkim raspravama o državi i politici (Platon, Aristotel, stoici i rimski pravni pisci); elemente konstitucionalizma razmatrali su mnogi autori pišući o temama vezanima uz državni ustroj, odnos političke vlasti i državnih institucija, prirodno pravo, doktrinu o diobi vlasti i sl. (J. Fortescue, R. Hooker, J. Althusius, H. Grotius, T. Hobbes, J. Locke, J.J. Rousseau, Ch. L. Montesquieu i drugi).“ (Hrvatska enciklopedija – mrežno izdanje 2021)

4. Ciljevi istraživanja

Vodeći se redoslijedom pravila metodoloških istraživanja prije određivanja hipoteza ovog rada, prioritetno odredimo njegove ciljeve. Imajući na umu formu kakvu zadržavamo kod pisanja njegovog sadržaja, fokusirat ćemo se na naučni i društveni cilj.

4.1. Naučni cilj

Literatura kakvu smo istražili i koja je u svom totalitetu dostupna, jasno govori o aktuelnosti i rasprostranjenosti teme, odnosno pojmoveva kao što su ustav, ustavni sistemi, društveni ugovori, ali i o postojanju velikog broja komparativnih analiza različitih specifičnosti kada su u pitanju države i njihovi ustavi. Stoga, naučni cilj ovog rada jeste teorijski dodatno obogatiti i dopuniti raskošnu naučnu i stručnu *nomenklaturu* važnih društvenih pojmoveva i pojava, kao i široj akademskoj i drugoj zainteresovanoj publici prezentirati sadržaje koje mogu koristiti kao temelj, oslonac i priručnik za svoja istraživanja i izgradnju novih saznanja i spoznaja.

4.2. Društveni cilj

Kontekstualizirajući bosanskohercegovačko društvo kao takvo i računajući na nikad dovoljnu naobrazbu u globalnim razmjerama, ovaj rad sigurno će doprinijeti boljem razumijevanju i dalnjim tumačenjima ove teme i poglavlja koja ćemo napisati. Ustav predstavlja posebno važnu kategoriju za svakog građanina i građanku te ostvarivanje, borba i potraga za njihovim pravima počiva na njemu. Ako u tom i drugim važnim segmentima društvene zbilje i života i najmanje pomognemo na tom putu smatrati ćemo ovaj cilj ostvarenim.

5. Sistem hipoteza

Na kraju, prezentirajmo generalnu i posebno-pojedinačne hipoteze, čije preispitivanje će biti naša *zvijezda vodilja* kroz ovaj rad i na osnovu kojih ćemo formirati zaključke i glavne rezultate naše teme. Za potrebe istraživanja, odredit ćemo jednu generalnu i dvije posebno-pojedinačne hipoteze.

5.1. Generalna hipoteza

Generalna hipoteza: Ustavi, kroz evoluciju svog postojanja i modifikacijama kakve su nad njima izvršene, ispunili su svoju glavnu ulogu, a to je ograničenje moći pojedinca.

5.2. Posebno-po jedinačna hipoteza

Posebno-po jedinačna hipoteza I: Ustavi i sistemi proizašli iz njih nužno dovode do transformacije država i društava u demokratije.

Posebno-po jedinačna hipoteza II: Moderna država ne može postojati i funkcionišati bez ustava.

Prvi dio

I Ideja zajednice, države, pravila i zakona

1. Historija potrebe za uređenjem odnosa

Obično kada razmišljamo o načinu uređenja odnosa i svakodnevnog života naših predaka, prva asocijacija na smislen oblik društvenog funkcioniranja često jeste grčki polis. Zajedno sa srednjovjekovnom državom, teoretičari ova dva sistema smatraju pretečom modernim državama u kakvim danas živimo i koje se neprestano transformiraju. Ipak, kako je država imala svoju evoluciju, tako su svoj put razvoja imali i drugi elementi koje danas smatramo nezaobilaznim faktorima ili značajkama u njenom konstituiranju. Očigledno je da je čovjek nekoliko puta kroz povijest morao da nadvlada svoje *individualno*, a zatim i *kolektivno*, da bi otisao tako daleko.

Vladao je zakon jačega. Teško bismo pronašli argumente koji bi i danas demantovali ovu vrstu *zakona*, uzimajući u obzir globalna dešavanja i kršenje međunarodnog prava od strane moćnih država za koje se čini da u nekim okolnostima pravila ne važe. Ali tokom historije, onaj *primitivniji* zakon jačega, koji je poznavao samo sirovu fizičku snagu i na osnovu nje – malo ili nimalo koristeći *racio* – bio fundament na osnovu kojeg su se donosile odluke, odveo je čovjeka u pećinu da nađe sklonište, zatim ga izveo iz nje i pronašao mu drugačiji *krov nad glavom*, pomogao mu kroz zahtjevan lov u pronalasku hrane i postepeno ga učio kako da se zaštiti od prirodnih *neprijatelja*. U svim tim etapama ljudskog postojanja, težili smo ka nekom tipu zajedništva, života zajedno, ka uređenosti i načinu na koji funkcionira naša skupina, pravilima koja se načelno poštuju, uvjerenjima koja služe da održe mir koliko je to moguće, neovisno da li se radilo o životu u hordama, plemenima ili prvim strukturiranim društvima.

Na ovom tragu, Aristotel započinje svoju *Politiku*, riječima: „Budući vidimo kako je svaki grad neko zajedništvo i da je svako zajedništvo složeno poradi nekog dobra (jer radi onoga što im se čini dobro svi čine sve), bjelodano je da sva zajedništva teže nekomu dobru, a najviše pak, i onomu koje je najpoglavitije od svih dobara, ono zajedništvo koje je od svih najpoglavitije i u sebi sadržava sva ostala. A to je ono nazvano država i državno zajedništvo.“ (Aristotel 1988: 1) Prije nego pređemo na teme države i njenih najvažnijih odrednica,

potvrdimo sasvim jasne razloge zašto je ljudskom rodu zajedništvo zarad višeg interesa bilo neophodno.

S druge strane, na osnovu ovih uvodnih rečenica mogao bi se steći dojam da branimo tezu jednog pozitivnog uvida u ljudsku historiju, odnosno da govorimo o nekom isuviše *uljepšanom* zajedništvu koje zapravo u praksi i ne postoji. Istini za volju, ljudska povijest je ispunjena ratovima i zajedništvo o kojem govorimo često je – a tako i danas – bilo zloupotrijebljeno za *tuđe* ili bar druge interese od onih uzajamnih i društveno korisnih.

2. Evolucija društva i društvenih potreba

Velika i skupa cijena je plaćena za proces *sazrijevanja* čovjeka, a naročito za njegove spoznaje o načinu uređenja međusobnih odnosa. Sve to spada u domen društvenih promjena. „Promene čine sastavni deo života pojedinaca i društva. U tradicionalnim društvima one su bile spore, dok su u našem svetu brze. Razlozi za to jesu brojni, na primer: razvoj nauke, privrede i tehnologije, promene u stavovima i vrednostima ljudi koji su manje tradicionalni i više skloni da svoj život menjaju.“ (Vuković 2021: 31) Paradoksalno, ono što je vjerovatno najviše gradilo čovjekovu i individualnost i kolektivitet, potrebu za normama, zajednicom, jasnim pravilima i konačno državom jesu sukobi. Konkretno, osjećaj (ne)sigurnosti. Hobbes smatra da „u ljudskoj prirodi nalazimo tri načelna uzroka sukoba: prvo je natjecanje, drugo nepovjerenje, a treće slava. Ono prvo navodi ljude da se napadaju radi dobiti, drugo radi sigurnosti, a treće radi ugleda. Oni prvi se koriste nasiljem da bi postali gospodarima osoba drugih ljudi, njihovih žena, djece i stoke; drugi je koriste da bi se obranili; treći, opet, zbog tričarija kao što su nečije riječi, osmijeh, drugačije mišljenje ili bilo kakav znak nepoštovanja, bilo to izravno na račun svoje osobe ili posredno na račun roda, prijatelja, nacije, zanimanja ili imena.“ (Hobbes 2004: 91) U suštini, sva tri uzroka su sastavni dijelovi sukoba, preciznije ratova koji traju otkako postoji ljudski rod. Svaki novi rat, novo krvoproljeće, nove greške, propusti i shvaćanje stanja u koje smo se svjesno doveli, pravili su male, ali dovoljne korake u pogledu spoznaje da je čovjeku potreban *poredak*.

S tim u vezi, za prve *vođe* jesu prihvaćeni najsnažniji i najhrabriji, ali dugoročno bio je potreban jedan drugačiji društveni konsenzus koji je podrazumijevao *lidera* koji neće izričito vladati *mačem* nego i umom. Na takvu transformaciju se čekalo stoljećima. Za

potrebe konkretnijeg raslojavanja ovih fenomena, poslužit ćemo se pojašnjenjem koje daje Fukuyama: „Za Hegela, kao i za Marksom, primitivno društvo je bilo podijeljeno na društvene klase. Ali za razliku od Marxa, Hegel je vjerovao da najvažnije klasne razlike nisu zasnovane na ekonomskoj funkciji, kao na primjer da li je neko zemljoposjednik ili seljak, već na nečijem odnosu prema nasilnoj smrti. Društvo je bilo podijeljeno između gospodara koji su bili spremni riskirati svoje živote i robova koji nisu bili. Hegelovsko shvatanje rane klasne stratifikacije je vjerovatno historijski tačnije od Marxovog. Mnoga tradicionalna aristokratska društva u početku su nastala iz 'ratničkog etosa' nomadskih plemena koja su osvajala više sjedilačke narode vrhunskom nemilosrdnošću, okrutnošću i hrabrošću. Nakon početnog osvajanja, gospodari u narednim generacijama naselili su se na imanjima i preuzeli ekonomski odnose kao zemljoposjednici koji su ubirali poreze ili harač od ogromne mase seljačkih 'robova' kojima su vladali. Ali ratnički etos – osjećaj urođene superiornosti zasnovan na spremnosti da se rizikuje smrt – ostao je suštinska srž kulture aristokratskih društava širom svijeta, dugo nakon što su godine mira i dokolice omogućile tim istim aristokratama da se degeneriraju u razmažene i ženstvene dvorjane.“ (Fukuyama 1992: 147)

Obzirom da to nije predmet ovog rada, morat ćemo zaobići dublje problematiziranje brojnih historijskih činjenica koje su bile preduslov za formiranje zajednica kakve danas poznajemo, a kakve su svoj *smiraj* pronašle u onom što u politologiji zovemo *država*. Od robovlasničkih, preko feudalnih do kapitalističkih društava, od razvoja jezika, puteva, diplomatiјe do trgovine, istraživanja i inovacija. Na taj način su se razvijale civilizacije. „Posljednji element koji je ključan za razvoj civilizacija je podjela ljudi na klase. Ovo je složena ideja koja se može podijeliti na dva dijela: prihod i vrstu posla. Promjena razreda tradicionalno je bila teška i dešava se generacijama. Klase mogu značiti grupe ljudi podijeljene prema njihovim prihodima. Ova podjela se ponekad karakterizira kao “ekonomski klasa”. Moderna zapadna civilizacija često dijeli ekonomski klase na bogate, srednju klasu i siromašne. U srednjovjekovnim civilizacijama Evrope bilo je manje ekonomskih klasa. Kraljevi i kraljice su imali ogromne količine novca i zemlje. Kmetovi, odnosno ljudi koji su obrađivali zemlju, nisu imali skoro ništa. Na kraju se razvila trgovačka ekonomski klasa.“ (National Geographic 2023) Ne čini nam se kako je situacija u vremenu u kojem živimo imalo drugačija. Ove atribucije nastanka i razvoja civilizacije, nužno su u

ljudima budile specifičnu vrstu *revolta*, proizašlog iz osjećaja nepravednosti koji je morao biti nadiđen.

Kako Kulić tvrdi: „U centru pažnje brojnih naučnika i filozofa u početku je bila država. Zahvaljujući tome najprije se pojavila nauka o državi, a nešto kasnije i nauka o pravu. Država je proučavana odvojeno od prava, zbog čega ne treba da čudi što su se povodom njihovog izučavanja u početku razvile dvije naučne discipline“, i neka nas ne buni, kad kažemo na početku, misli se još na antičko doba – naravno ne u potpunom obliku kakav danas poznajemo, ali dovoljno fundamentalnom – u kojem je država „bila jedno od ključnih pitanja kojim su se bavili stari klasični filozofi. Značajan doprinos razvoju naučne misli o državi dali su Platon i Aristotel, kao najveći mislioci i filozofi tog vremena. Država se izučavala u okviru opšte filozofije i opšteg shvatanja prirode i društva, jer za njeno izučavanje nije postojala zasebna naučna disciplina. Opšti stavovi o prirodi i društvu, u izvesnoj mjeri, odnosili su se i na pravo, o čemu najbolje svedoči Platonovo i Aristotelovo učenje. U tom periodu pojavljuju se i začeci teorije prirodnog prava, prema kojoj postoje dva prava: prirodno pravo, kao više, univerzalno i nepromjenljivo pravo, i promjenljivo pravo, koje stvaraju ljudi.“ (Kulić 2015: 3) Ovakvi stavovi vode nas ka naglašavanju važnosti razvoja spoznaje o pravima, a samim tim i o slobodi svakog pojedinca u društvu i generalno društva, o čemu je potrebno dati nekoliko napomena.

3. Spoznaja prava i sloboda

Nakon teških *okova* u kojima su nas staro doba i predugi srednji vijek držali, odvojeno na različitim mjestima u svijetu dolazi do sve razboritijih ideja o ljudskoj slobodi, pravima i položaju čovjeka u društvu. Demokratija, koju još uvijek ni danas nemamo uspostavljenu na globalnom nivou, ostala je samo san za nebrojene generacije prije nas, generacije koje su stradale zbog svojih ideja, ideal i borbe za slobodu i osnovna prava.

S jedne strane filozofija, a s druge religija, uveliko su doprinijele razgradnji poimanja čovjeka kao nužno neslobodnog bića koje ako se rodi u određenoj *klasi/kasti*, teško može promijeniti svoj društveni status i ostvariti svoja prava. Ovakva dva diskursa, unijela su dozu humanizma i brige o čovjeku u vremenu i prostoru. „Kroz ovaj okret k individuumu postepeno se oblikovalo razumijevanje 'ljudske prirode' i uvjerenje da postoje neke

fundamentalne karakteristike kao što su um i neotuđiva prava koja su utisnuta u sva ljudska bića. Budući da su dodijeljena Božijom milošću i voljom svakom ljudskom biću, ona su 'prirodna', sastavnim dijelom ljudske prirode, pa su kao takva, kao uostalom i zakoni fizike, nepromjenljiva. Zahvaljujući njihovoj spoznaji možemo sa sigurnošću predvidjeti pravilnost nekog slijeda događaja kako u prirodnom, tako i u društvenom, političkom svijetu kojeg nastanjuju ljudi. Sve što je u suprotnosti s njima je onda 'neprirodno', 'nenormalno', 'pogrešno'.“ (Mujkić 2022: 91) Tako su stvari izgledale iz religijske filozofije poimanja prava čovjeka, koja je dugo vremena preovladavala svijetom. Nasuprot tome, Beri vjeruje u sljedeće: „Politički filozofi su uvek bili veoma zainteresovani za raznovrsna pitanja iz oblasti nauke o pravu ili filozofije prava. Dominira esencijalističko pitanje: 'Šta je pravo?' Iza ovog pitanja стоји pretpostavka da postoji skup nužnih i dovoljnih uslova za istinitost iskaza o reči pravo. Esencijalističke definicije zavise od skupa svojstava kojima se reč pravo na jedinstven način opisuje. Teškoća je, ipak, što se svim predloženim definicijama, u nastojanju da se u frazi ili rečenici zahvate suštinska svojstva prava, pogrešno predstavljaju poznate karakteristike pravnih sistema ili proizvoljno ograničava opseg primene ove reči.“ (Beri 2012: 47) Na osnovu ovoga krećemo od samog početka, od načina na koji su nastale pravne norme i samo pravo, a to je običaj. Često su se zakoni i pravila – a kroz njih definisana prava i obaveze – svodila na praksu kako su stvari funkcionalne u jednom društvu na mikro-planu.

Sloboda dolazi kao spas od *nametnutog* i bijeg od *obaveznog* na koje nas „neko drugi“ primorava. Tu posebnim sjajem sija Platonova rečenica o ljudima koji treba da budu slobodni i da se „više plaše ropstva nego smrti“. (Platon 2002: 67) Teško je zamisliti ostvarenje slobode bez jednog sistema koji ne samo da nam daje priliku za tim nego u svojoj suštini ima kao glavni cilj da nas zaštiti, učini slobodnim. Zbog toga, Rawls kaže: „S obzirom na to da vjersko, filozofsko i moralno jedinstvo nisu ni mogući ni nužni za društveno jedinstvo, te s obzirom na to da društvena stabilnost nije samo *modus vivendi*, ona se treba temeljiti na razložnoj političkoj koncepciji ispravnog i pravednosti koja podržava preklapajući konsenzus obuhvatnih doktrina.“ (Rawls 2004: 26) Da pojednostavimo, nijedna druga koncepcija društvu ne odgovara bolje nego država.

Borba za prava i slobodu, transformacija iz malih zajednica u velike i traganje za društvenim ugovorom koji će nas učiniti jednakim pred zakonom bili su neophodna

poglavlja prije „otkrića“ države kao sistema koji sve objedinjuje u jedno. Ovakva vrsta modernizacije obuhvata nekoliko bitnih osobina, kao što su prelazak iz zajednice u društvu, pomak od statusa do ugovora, zatim od pripisanih statusa do postignuća, kako smo ranije napominjali od kolektivizma ka individualizmu (i vjerovatno natrag) te od partikularističkih do univerzalističkih pravila. (Zrinščak, Kregar, Sekulić, et al. 2021: 191) U želji za rasvjetljavanjem uloge ustava i sistema proizašlih iz njih, uzet ćemo za pravo i ovim osobinama dodati i jednu konačnu, a to je prelazak iz anarhičnih, odvojenih i izolovanih društveno-organizacijskih jedinica u ono što danas zovemo državom.

4. Država kao čovjekova neophodnost

Država spada u kategoriju ljudskih *invencija* koje su čovjeku došle kao prijeka potreba i solucija za rješavanje neuređenih odnosa i stanja u kojima se svijet nalazio. Ima svoj jasan evolutivni tok, uspone i padove, različite teorije i ideje o njoj, a nepregledno mnogo je različitih primjera *zamišljanja* države i njenih osnovnih funkcija i uloge.

Stvaranju prvih država su prethodili određeni društveni poredci, konsenzusi, neka vrsta *legislative* na osnovu koje su pojedinac ili skupina vladali nekom teritorijom. „Ako se vratimo natrag u staru Mezopotamiju imamo primjer kralja Hamurabija koji je bio prvi kralj Babilona. Bio je poznat po svojim pravednim zakonima i zahtijevanju od svojih ljudi da se pokoravaju zakonima iz poštovanja, a ne iz straha. Takvi zakoni su obuhvatili mnoge društvene pojedinosti, od porodičnih odnosa, preko ugovora do naslijedstva ili zločina i kazni. Sličan primjer imamo u Rimskom carstvu. Temelj rimskog prava bile su dvanaest ploča, koje su sadržavale utvrđeni skup zakona. Neki zakoni uključeni u Dvanaest ploča uključuju zahtjev da se pojavite na sudu ako budete pozvani, smrtnu kaznu za laganje na sudu i zabranu održavanja poslovnih ili političkih sastanaka noću. Kina važi za zemlju s najdužom kontinuiranom pravnom historijom. Kineski zakon je pod utjecajem drevnih konfucijanskih kodeksa ponašanja, koji se fokusiraju na individualnu odgovornost ljudi da budu čestiti, a da zakon ne diktira njihove postupke. Dinastija Xia bila je prva od kineskih dinastija, ali tek mnoga stotina godina kasnije vladar dinastije Qin uspostavio je prvu centraliziranu feudalnu vladu. Ova vrsta vlasti imala je jednog vladara, koji je održavao kontrolu vojnom silom. Mnoge dinastije su uslijedile sve do 1911. godine kada je svrgnuta posljednja dinastija. U to vrijeme je osnovana Republika Kina.“ (Tulane University Law

School) Vodeći se ovom argumentacijom, moglo bi se reći da je država nastala kao prirodni iskorak u čovječanstvu jer je čovjek jednostavno svojim ponašanjem doprinio njenom nastanku. Postojanjem razloga i potrebe da se međuljudski odnosi urede, stvaranjem zakona koji to razjašnjavaju, jasnim preciziranjem na koga se oni odnose i nad kim imaju djelotvornost, u kojim granicama i pod kojim uslovima, prve države su na taj način same sebi crtale konture svojih granica.

Sve opisano, kroz nekoliko stoljeća, bilo je pretkazanje državi kakvu danas *poznajemo*, a kakva je najzastupljeniji tip u svim dijelovima svijeta: nacionalnoj državi (nacija-država). Nacionalna država je teritorijalno omeđena suverena država kojom se vlada u ime zajednice građana koji se identificiraju kao nacija. Legitimnost vladavine nacionalne države nad teritorijom i stanovništvom koje je naseljava proizlazi iz prava jezgre nacionalne grupe unutar države (koja može uključivati sve ili samo neke njene građane) na samoopredjeljenje. Pripadnici nacionalne grupe vide državu kao svoju i smatraju da je teritorija te države njihova domovina. Shodno tome, zahtijevaju da druge grupe, kako unutar tako i izvan države, priznaju i poštuju njihovu kontrolu nad državom. (Britannica 2023) U sklopu svojih granica, građani država usaglašavaju i prihvataju pravni poredak, biraju svoj politički sistem i najvažnije od svega moć pojedinca ili grupe ograničavaju ustavom kao društvenim ugovorom koji štiti njihove interese, prava, ali im daje i određene obaveze kao građanima te zemlje.

Veliku ulogu u ovome igra tradicija, odnosno porijeklo nacije. Tačnije skup događaja, praksi i okolnosti koje su prethodile formiranju neke nacije. U političkoj teoriji, posebno mjesto zauzimaju teorije o porijeklu nacije. „Svaka teorija o porijeklu nacije mora odgovoriti na pitanje: kako je i kada je nastala nacija, što utječe na njezin razvoj i kakva je njezina uzajamna ovisnost spram društva i društvenih podsustava. Postoji uglavnom jedna teorija o porijeklu nacije i mnoštvo inačica te teorije. A to je etnogeneza naroda i nacije. Etnogeneza proučava proces postojanja i razvitka etničke zajednice, naroda i nacije. Ta teorija, međutim, ima niz nedostataka i nije odgovorila na mnoga pitanja. Etnogeneza proučava 'prve uzroke' i pitanje prvobitnosti.“ (Korunić, 1997: 153) Na ovaj način paralelno su se razvijale i neke druge teorije, odnosno te procese pratilo je unapređenje važnih pojedinosti ljudske svakodnevnicice i bitnih faktora koji utječu na kvalitet života, počevši od spomenutih

individualnih i kolektivnih prava, osjećaja i definicije slobode, vlasništva, međuljudskih odnosa ili zakona. Za sve to bilo je potrebno preuzeti određeni rizik, „bez rizika od gubitka vlastite bîti ne može se realizirati čin slobode“, a njegovim izostankom vjerovatno bismo teško i došli do *države* kakvu danas poznajemo. (Vranešević 2020: 34) Doveli smo se u situaciju da možemo birati, željeti s velikim izgledom za ostvarenjem tih želja i konačno ostvariti svoje ciljeve ako smo ustrajni.

Ovo poglavlje predstavlja svojevrsni kratki pregled preduslova koji su morali biti ispunjeni da bismo mogli započeti s boljim uvidom u način na koji smo stigli do ustava pomoću kojih danas konstituiramo naše države i uspostavljamo pravne poretkе. Slijedi kontekstualiziranje jedne od najvažnijih prekretnica u pogledu ustava i njihovih sistema, *pronalazak* društvenog ugovora.

Drugi dio

I Društveni ugovor

1. Porijeklo i počeci

Ako bismo krenuli od usmene predaje koja je osnova svakom dokazivanju porijekla i početaka *nečega*, tačnije od trenutka kada se nešto počelo manifestirati među ljudima na način da o toj temi ili ideji raspravljaju, iznalaze načine kako da je pretoče u djelo, vjerovatno ne bismo pogriješili postavljajući tezu o tome da ljudi od racionalizacije svoga mišljenja i uspostavljanja određenih pravila na mikro planu teže da ta pravila, zakone i narative koje žele uspostaviti *stave* na papir. Nije isto kada nešto treba ili mora da se *podrazumijeva*, ali ne pronalazimo pisani dokaz njegovog postojanja. Želeći da spriječimo konfuziju, bez zabune, daleko od toga da društveni ugovor i sve ono što on predstavlja izričito uključuje *ono* napisano, staviše on prepostavlja jedan cjelokupan sistem i model ponašanja, priznavanja, prihvatanja i podržavanja vlasti, zakona, pravila, zaključaka o tome kako bi jedno društvo trebalo biti uređeno.

Kada govorimo o društvenom ugovoru, već u velikoj mjeri govorimo i o prvim državama koje danas prepoznajemo i u antičkom dobu. Obično u najvećem broju slučajeva, pojedinci koji su mislili ili pisali o onom što definišemo kao društveni ugovor zamišljali su ili su već *živjeli* neki oblik grada-države ili države.

Naravno, incijalno je bilo potrebno ispuniti određene uslove – o kojima smo mi ranije kratko i govorili – kako bismo došli do pozicije u kojoj možemo *raspravljati* o društvenom ugovoru. „Za teoretičare prirodnoga prava 17. i 18. stoljeća temelj svake teorije o državi bio je društveni ugovor. Kako su ljudi smatrani po prirodi slobodnim i jednakim pravnim subjektima, dosljedno tome i dobar politički poredak shvaćan je kao dogovor slobodnih i jednakih građana, koji se u obliku uzajamnog obećanja obavezuju da će se pridržavati određenih pravila i priznavati autoritet sukladan s tim pravilima. Međutim, shvaćanja o tome kako zamisliti takav dogovor znatno su se razlikovala. Jedni su mislili na izvorni ugovor (original contract) osnivača države ili tvoraca ustava. Drugi su govorili o ideji hipotetičkog ugovora ili o idealu opće saglasnosti koji bi se mogao primijeniti na prosuđivanje konkretnih odnosa. Pored toga se pojavila misao implicitnog ugovora koji bi trebao nastati iz zbiljske

premda samo prešutne suglasnosti živućih građana.“ (Ballestrem 1988: 120) Također na samom početku treba napraviti jasnu diferencijaciju između društvenog ugovora o kakvom mi govorimo i društveno-poslovnog ugovora koji se tako često naziva. Za ovaj drugi „iz određenja društva kao privatnopravne zajednice osoba nastale pravnim poslom radi ostvarenja zajedničkog cilja proizlazi da je pravni posao jedno od njegovih obilježja.“ (Barbić 2012: 475) Društveni ugovor o kojem mi govorimo takve poslove sadrži kao samo jednu od svojih brojnih sfera koje razrješava.

Izdvojimo neke od važnih *momentuma* kako ih navodi Ballestrem, a koji su zapravo ovjekovječili temeljne ideje društvenih ugovora: „Platonov Kriton zasigurno je prvi tekst u kojem se naziru u najmanju ruku elementi teorije implicitnog društvenog ugovora... Platon nije teoretičar ugovora. Ali u Kritonu razvija misli koje se kasnije ponovno javljaju kao sastavni dijelovi teorije implicitnoga državnog ugovora... Kod Johna Locka te su misli u središtu utemeljenja legitimne vlasti zasnovane na teoriji ugovora. Jedino se dogovorom slobodnih i jednakih, koji sebi uzajamno obećaju da će se držati određenih pravila i priznavati odgovarajući autoritet, može ostvariti legitimna vlast. Locke ne misli samo na historijski praugovor kojim se osnivaju države; za njega je presudno da se državni autoritet zasniva na uvijek iznova obnovljenoj, premda samo implicitnoj, suglasnosti živućih građana i njihova dužnost poslušnosti na njihovu samoobvezivanju u obliku obećanja svakoga pojedinca... Hume daje do znanja – kao uvijek kratko i duhovito – što misli o Lockeovoj implicitnoj teoriji ugovora. Pretpostaviti za običnoga obrtnika ili seljaka da je njegovo ostajanje u zemlji znak prešutne suglasnosti s postojećom državom, otprilike bi bilo isto kao kada bi nekoga donijeli u snu na palubu broda, povezli ga na otvoreno more i narednoga dana protumačili činjenicu što nije skočio s palube kao znak da se slaže s kapetanovim pravom naređivanja.“ (Ballestrem 1988: 121) Iz ovih sasvim jednostavno suprotstavljenih mišljenja i stavova, lako dolazimo do zaključka koliko komplikiran i mukotrpan posao jeste uopće pokušati *udovoljiti* svakom građaninu. Pitanje je da li bi to i trebao biti zadatak društvenog ugovora. Konkretnije, u kojoj mjeri društveni ugovor sam po sebi i treba zadirati toliko duboko kada su u pitanju lične percepcije građanina koji ih slijedi? Odgovor na ovo pitanje ćemo zasigurno dati u nastavku, ali već sada možemo najaviti da svojim obrazloženjem on određuje razliku između demokratičnih i nedemokratičnih društvenih ugovora, tačnije razliku koja vodi ka demokratskim i njima suprotstavljenim ustavima.

2. Prirodno stanje

Sloboda ali i pitanje pravednosti, o kojima je potrebno konkretnije govoriti kada je društveni ugovor u pitanju, imaju centralno mjesto u teorijama brojnih istaknutih autora društvenog ugovora i drugih društvenih fenomena. Te teorije obično uzimaju širi kontekst u obzir, uvijek se osvrćući na period prije formiranja današnjih društava, zatim govore o trenutnom stanju i onda ili predviđaju ili predlažu neko novo, do sada neostvareno blagostanje.

Većina njih prihvata neku vrstu evolucijske niti koja je svojim kontinuitetom dovela do trenutnih okolnosti. „Svoje teorije teoretičari društvenog ugovora grade na osnovi prepostavke o postojanju stanja koje je prethodilo društvu. Najčešće ga nazivaju prirodno stanje, preddruštveno stanje, a suvremeni kontraktualistički autori i kao izvorno stanje. Temeljno je obilježje takvog stanja nepostojanje bilo kakvog političkog autoriteta. Immanuel Kant kaže da je riječ o ne-pravnom stanju koje je čista ideja uma. U postojanje prirodnog stanja nije vjerovao ni Rousseau, ali ga je ipak koristio kao polaznu točku svoje političke teorije. On, kao i svi filozofi koji se bave istraživanjem temelja društva, ostaje vjeran tom misaonom produktu koji daje naznake onog izvornog i prirodnog u čovjeku. Sliku ili točnije rečeno prasliku prirodnog sebe svatko nosi u sebi samome, a Rousseau ju je predstavio kao jednostavan iskaz svoje samosvijesti i svog iskustva o sebi. John Rawls, suvremenii kontraktualistički autor, navodi kako svaki pojedinac u bilo kojem trenutku može stupiti u izvorni položaj, tj. projicirati hipotetičko stanje poštujući sva zadana ograničenja takvog položaja. Ograničenja postavlja veo neznanja, a rezultat ograničenja je jednakost.“ (Brčić Kuljiš 2014: 24) Razlog iz kojeg želimo dočarati ovo stanje jeste što želimo dokazati *prirodnost* u društvenom ugovoru, a kasnije i u ustavima, za razliku od nekih drugih vještačkih tvorevina u političkoj teoriji koje nemaju ni takvu popularnost, a ni važnost.

Ovim autorima – a onaj kome ćemo posvetiti najviše pažnje zasigurno jeste Rousseau – možemo pridodati i Hobbesa važe za *pronalazače* društvenog ugovora kakav je u fokusu našeg istraživanja. „Ideja prirodnoga stanja (*statum naturae*) predstavlja hipotetični model uvjetâ u kojem se nalaze, ili bi se nalazili, ljudi bez političkoga društva, odnosno države. Pojavljivanje ideje prirodnoga stanja kulminira istodobno s usponom novovjekovne znanosti i novovjekovnoga svjetonazora. Sama ideja prožeta je odnosom napetosti između umjetnoga

(novog) i prirodnoga (starog). Vokabular prirodnoga stanja karakterističan je ponajprije za razdoblje 17. i 18. stoljeća i teorijski legitimira ideju društvenoga ugovora... Ponajprije, kako Hobbes razvija svoj model prirodnoga stanja? Ukratko, bitan element koji ga uvjetuje jest moć kao kretanje, nasuprot nedostatku moći, odnosno prestanku kretanja. Pozadina ovoga Hobbesova stajališta jest rad njegova suvremenika Galileija. Prema Galileijevu principu inercije, svako fizičko tijelo u svojem kretanju, ako nije ometano, nastavlja konstantnom brzinom. U tom smislu za Hobbesa je čovjek biće koje karakterizira *perpetuum mobile*, a *summum malum* ljudskoga života upravo je kraj kretanja – smrt.“ (Cvijanović 2007: 32)

Jasno je da je tako mnogo vremena moralo proći da bi ljudi formirali mišljenje o onome što je za njih najbolji model funkcioniranja društva koje proizlazi kao udovoljenje potrebama koje su rezultat prirodnog stanja u kojem se nalaze. Iznimno lako je bilo pokazati prstom na stvari koje su loše, koje skoro pa nikom ne odgovaraju i koje bi trebale izgledati drugačije, ali ko je mogao dati odgovore na pitanja kako to sve uraditi.

Potpuni odgovori nisu pruženi ni do danas. Čak bi možda najjednostavnije bilo za reći da potpuni i univerzalni odgovori nisu ni dobri, a u isto vrijeme su jako opasni za uređenje društvenih odnosa. Zasigurno da je potreban jedan dijalektički pristup iznalaženju najboljih rješenja u vremenu i prostoru u kojem živimo.

Primjere neravnomjernih tranzicija kroz historiju uočavamo na svakom koraku. Dok je na nekim mjestima u svijetu još uvijek uveliko na snazi bio robovlasnički ili feudalni sistem, druga mjesta su se po davno upoznala sa liberalnim idejama. Mill primjećuje: „Pa ipak, došlo je vrijeme kada su, razvitkom ljudskih odnosa, ljudi prestali smatrati prirodnom nužnošću da njihovi upravljači trebaju biti nezavisna sila, suprotna njihovim interesima. Činilo im se mnogo boljim da razni državni činovnici budu njihovi najamnici ili delegati, opozivi po njihovoј želji. Činilo se da su ljudi samo tako mogli biti posve sigurni da se sile vlasti neće nikada zloupotrebiti na njihovu štetu.“ (Stuart Mill, 1998: 113) Prva pomisao iz naše današnje perspektive jesu ustavne demokratije. No, nadopunimo ove tvrdnje još nečim. Kada govorimo o slobodi i mogućnostima koje ona donosi neophodno je reći da je ona ponajviše u korelaciji sa pojmom autonomije. „Kada se ugovorom određuje sloboda, ustvari se određuje autonomija pojedinca, tj. prvo one stvari u kojima nije potpuno autonoman nego heteronoman od strane članova društva, a posredno i one stvari u kojima je i dalje potpuno

autonoman jer ih sam ugovor ne specificira. Sloboda pojedinca je tako ostala temeljna vrijednost društva; konkretno, relativna sloboda ili ona žrtvovana u ime neke komparativno podjednake i nužne vrijednosti poput sigurnosti primjerice, ili pak apsolutna u svim stvarima koje nisu regulirane ugovorom. Ako je relativna, tj. ograničena ugovorom, onda je ustvari ograničena drugim uvjetom društva, tj. općim dobrom kao dobrom cjeline društva, svih i svakog ponaosob kao potpisnika ugovora. Ako je apsolutna, onda je neograničena i svaki član društva može je koristiti kako želi.“ (Krkač i Jalšenjak 2009: 192) Eto o kakvim osnovama mi govorimo kada govorimo o društvenom ugovoru, o ravnoteži između individualnog i kolektivnog, ličnog i društvenog, partikularnog i općeg, a sve zarad harmonije, sklada i satisfakcije svih članova društva, a opet više od svega i prioritetno o ograničenju moći pojedinca koji ne može *obuzdati* svoje ambicije.

Ambicije o kojima govorimo su moć i prevlast koju želi ostvariti nad drugima, ne žečeći dijeliti zajedničke resurse, vlast i jednaka prava sa svim ostalima. Takvu vrstu moći obično legitimiraju na osnovu *božanske i svjetovne* afirmacije njihovog statusa koji su izborili na nepravedan i nefer način, a čiji cilj je samo što duže zadržavanje statusa quo i ostajanje na *tronu*.

3. Jean Jacques Rousseau i njegov Društveni ugovor

Započnimo ovo poglavlje na nekarakterističan način i iako pripada Rousseau-u, citirajmo Lockea: „Naša sposobnost odgovara našem stanju i interesima.“ (Locke 1962: 21) Zaista je ljudski napredak generalno najviše zavisio od naših interesa i sposobnosti koje smo imali kako bismo ih ostvarili. Tvorac epohalnog djela, jednog od najvažnijih u političkoj teoriji i društveno-humanističkim znanostima je Jean Jacques Rousseau, a ono nosi naziv Društveni ugovor. Brojne druge teorije utemeljene su na osnovu ovog djela, tako i pravci mišljenja, a i neki od najvažnijih elemenata današnje države poput ustava svoje korijene pronalaze u recima baš te knjige.

Zamišljen kao mnogo šira koncepcija, Društveni ugovor je – prema Rousseau-ovoј napomeni – tek dio mnogo većeg projekta na kojem je dugo vremena radio, a na kraju ga kao mnogi autori svoja djela odbacio i uništio. Ovo saznajemo na početku knjige koju on naziva malom raspravom: „Ova mala rasprava je izvod iz obimnijeg djela, koje sam, ne

odmeravajući svoje snage, započeo nekada, a koje sam odavno napustio. Od raznih odlomaka koji su se mogli izvući iz već napisanoga, ovaj je najznačajniji i učinio mi se najmanje nedostojan da bude predat javnosti. Ostalo više ne postoji.“ (Rousseau 1993: 26) I u ovom formatu, djelo nadmašuje svako potencijalno očekivanje koje je autor mogao imati tokom njegovog objavlјivanja.

3.1. Osnovni koncept

Brojne su studije nastojale objasniti i razložiti Rousseau-ovo djelo. Istražujući širu literaturu, kod različitih autora naći ćemo različite zaključke o tome šta su osnovni koncepti ili ideje Društvenog ugovora. Jedni tvrde da se radi o naglašivanju prirodnih sloboda čovjeka, drugi da je riječ o suverenitetu, neki svoje istraživačke radeve usmjeravaju u proklamaciji različitih društvenih sistema koji se mogu poistovjetiti sa pozitivnom ili negativnom kritikom kakvu je Rousseau-o dao o njima, a istina se *krije* negdje između redova i zaista potvrđuje važnost ovog djela jer ono uključuje tako mnogo toga teorijsko-praktičnog.

Krenimo od sintagme „društveni ugovor“ koja u političkoj teoriji predstavlja pojam koji ima svoju definiciju. Rousseau ga prepoznaje kao nezaobilazan *supstrat* ljudske zajednice koja želi funkcionirati organizovano i u konačnici kao država. „Rousseau je dakle formulirao temeljni ugovor kao uvjet mogućnosti ostvarenja slobodne egzistencije čovjeka. Ili, drugačije rečeno: ljudska egzistencija nalazi potpuni uvjet mogućnosti svojega ostvarenja samo u sferi politički konstituirane zajednice, tj. države. Društvenim ugovorom ljudi ne osiguravaju samo svoja dobra i svoj život, nego oni dobivaju i novu prirodu (se donner un nouvel être), kao što se upostavlja i umjetna veza između *homme de la nature* i *homme de l'homme*. Rousseau stoji dakle pred zadatkom stvaranja ne samo pozitivnog pravnog poretku ilegitimne vlasti nego i pred stvaranjem novog čovjeka kao slobodnog bića zajednice.“ (Posavec 1990: 50) Jasno je da Rousseau spada u kategoriju autora koji prizivaju transformaciju društva i društvenih normi, argumentovano i na osnovu racionalnih promišljanja uzimajući u obzir specifičnosti ljudske prirode i postojećih društveno-pravnih odnosa, želeći oslobođiti čovjeka prihvачene *sudbine* kakvu živi u zajednici čiji je član. Važno je podcertati i *novu prirodu* koja je u korelaciji sa prethodno spomenutim prirodnim stanjima, za koja Rousseau vjeruje da nisu nepromjenjivog karaktera i da čovjek može raditi

na njihovom unapređenju te sam doprinijeti svom napretku, čineći ovu priču antropocentričnom jer ponovo vraća čovjeka u centar svih zbivanja i odgovornosti, ali i inicijative koja od njega zavisi.

Način na koji pokušava pojednostaviti prethodno izrečeno izgleda ovako: „Naći jedan oblik udruživanja koji bi branio i štitio svom zajedničkom snagom ličnost i dobra svakog člana društva, i kroz koji bi svako, udružen sa svima, ipak slušao samo sebe, i tako ostao isto toliko slobodan kao pre. Takav je osnovni problem čije rešenje pruža društveni ugovor.“ (Rousseau 1993: 35) Naime, ovaj *problem* ostaje vjerovatno zauvijek nerazriješen u jednoj paradoksalnoj dimenziji nemogućnosti usklađivanja ličnih i kolektivnih interesa, koji *zasijaju* tek u rijetkim trenucima minimalnih *poklapanja* onog što želi i traži pojedinac i onog što traži i od čega ima benefit cijelo društvo.

On smatra da bi svaki član društva trebao i morao odustati od svojih individualnih prava, što nesagledivo nemoguće zvuči ne samo u dobu u kojem živimo, nego i u drugim dobima o kojima saznajemo iz historije.

3.2. Važnost pravednosti u filozofiji Rousseau-a i implikacije na društvo

Kako Brčić Kuljiš tvrdi: „Bez ikakve zadrške možemo reći da se čitava politička teorija Jean-Jacquesa Rousseaua bavi pitanjem pravednosti, iako mu on ni u jednom dijelu svoje filozofije nije posvetio previše pozornosti. Ako u obzir uzmemmo njegova temeljna djela iz područja političke filozofije, Rasprava o porijeklu nejednakosti među ljudima i Društveni ugovor, ta nam teza postaje jasnija. U Raspravi, Rousseau analizira jednakost, temeljnu postavku pravednosti, a u Društvenom ugovoru uspostavljanje zakona prepostavljujući odnose među ljudima. Još su od Aristotela odnos, jednakost i zakon temeljne prepostavke pravednosti.“ (Brčić Kuljiš 2014: 23) Činjenica jeste da su osnovne ideje društvenog ugovora i ustava da uspostave sistem koji će, tako što će sve tretirati jednakom, biti pravedan prema svima. Komparirajući današnje stanje sa onim od prije nekoliko stotina godina, iako su i tada postojali zakoni i *nešto* što bismo mogli zvati ustavom, s pravom možemo priznati da su društvene nejednakosti sve manje zahvaljujući demokratski ustavima koji suzbijaju bilo kakvu vrstu diskriminacije i društveno-pravne poretki zasnovani na internacionalnim poveljama, konvencijama i općeprihvaćenim normama ljudskih prava i obaveza.

Stoga, gledano s humanističke strane, vrijednosni sistem čovjeka je taj koji je pobudio ovaku vrstu *nagona* za pravdom. Najčešće u praksi, obespravljeni su bili većina, a oni koji vrše nepravdu i njom se služe su pojedinci. Samim tim bilo je lako pronaći postulate shodno kojima bi se društvene *anomalije* javno proglašile pogrešnim uz pismenu potvrdu o tome koja je značila sankciju u slučaju njihovog upražnjavanja.

No, s jednim ipak moramo biti posebno oprezni. Rousseau izvanredno prepoznaće i jasno razlikuje dvije volje: *volju svih* i *opću volju*. On tvrdi: „Često ima znatne razlike između volje svih i opšte volje: ova ima u vidu samo opšti interes; ona samo prihvata, i predstavlja samo zbir pojedinačnih volja; no, oduzmite od tih istih volja one 'plus'-ove i 'minus'-e, koji se međusobno potiru, i ostaće kao zbir razlika opšta volja.“ (Rousseau 1993: 45) Zvuči utopijski u jednom društvu ostvariti volju svih, čak teorijski ako bi ona bila i ostvariva ponovo ne bismo sa sigurnošću mogli reći da je istinita, odnosno da se zasniva na u potpuno iskrenom izboru – bez utjecaja spoljnih faktora – pojedinca u pogledu neke stvari.

S druge strane, slijediti izričito opću volju, i nekad prije i danas, značilo bi nerijetko zanemariti glas onih koji nemaju mogućnost da ostvare svoja prava ili planove zbog određene specifičnosti koja ih marginalizira u jednom društvu. Današnji demokratski sistemi, pridaju posebnu pažnju ovim detaljima kada je riječ na primjer o manjinama, što je također jedno od obilježja pravednosti o kakvoj Rousseau piše.

3.3. Društveni ugovor kao emancipacijski projekat

Brojni su aspekti u kojima Društveni ugovor dokazuje svoju emancipacijsku prirodu. Ne samo što u to vrijeme donosi novi pogled na mnoge goruće teme od najvećeg značaja za pojedinca i društvo, on je poslužio i kao putokaz generacijama koje su došle poslije njegove objave. Rousseau je, iako misleći da daje samo djelomičnu percepciju odgovora na najvažnija pitanja, uspio pokrenuti *lavinu* koja je kao rezultat donijela povjesna društvena *otkrića*.

On ne ukazuje na probleme bez da nudi rješenja i prijedloge njihovog prevazilaženja. „Posebnost Rousseauova društvenog ugovora u tome je što stvara društvene i političke institucije i tome odgovarajuće načine djelovanja, koji mijenjaju osobnost ugovarača. Promjene se očituju u preobrazbi osobnog identiteta i stvaranju sposobnosti moralnog

rezoniranja. Pojedinac više nije zaokupljen isključivo sobom i svojim pojedinačnim interesom, niti svakog drugog doživljava kao prepreku svojoj slobodi ili pak kao potencijalni objekt iskorištavanja, nego počinje razumijevati sebe kao dio moralne i politike cjeline. Ta je duboka promjena identiteta moguća zbog toga što su stvoreni institucionalni okviri, koji čine da se *amour-propre* ili egoistično samoljublje, koje se do tada prvenstveno potvrđivalo kroz moć i vlasništvo, sada i samo transformira, te nalazi zadovoljenje i potvrđivanje u recipročnom i jednakom priznaju moralnih osoba.“ (Raunić 2014: 14)

U prilog ovim tezama idu i stavovi Rousseau-a izneseni u poglavlju O raznim sistemima zakonodavstva. Autor ponavlja: „Već sam rekao šta je to građanska sloboda: što se tiče jednakosti, pod tom reči ne treba razumeti to da su stupnjevi vlasti i bogatstva apsolutno isti, već da u pogledu vlasti ona treba da je iznad svakog nasilja i da se vrši samo prema službenom zvanju i zakonu; a u pogledu bogastva, da nijedan građanin ne bude toliko imućan da bi mogao drugoga da kupi, niti toliko siromašan da bi bio prinuđen da sebe proda: što prepostavlja, na strani velikih, umerenost u uživanju dobara i u zajmovima, a na stranama malih, umerenost u tvrdičluku i zavisti.“ (Rousseau 1993: 62) Nastupajući vrlo filozofski, svoje stavove poput prologomena o brojnim temama artikuliše na način da forsira kritičko promišljanje čitaoca koji ih ima u fokusu.

Društveni ugovor služi kao dokaz dugotrajne evolucije koja je svoj vrhunac dospjela pojavom i početkom korištenja ustava koji su i danas temelj naših sistema bez kojih ne bismo mogli zamisliti moderna i demokratska društva.

4. Ka modernom političkom mišljenju

Smatrali to pomalo paradoksalnim ili ne, ono što je kroz historiju *dolazilo* kao „novo“, moderno mišljenje, imalo je utemeljenja u idejama, djelima i iskustvima generacija prije nas, tako često i onih koje su živjele daleko u prošlosti. Prije nego nastavimo ka pitanjima konstitucionalizma, ustava i ustavnih sistema i drugim primjerima koji su predmet našeg istraživanja, napravimo još nekoliko važnih napomena.

Svoje mjesto u teorijama društvenog ugovora definitivno opravdava i Althusius. Njegov način posmatranja društvenog ugovora ima svoje specifičnosti koje ga izdvajaju od drugih teoretičara. „Načini ustrojstva i funkciranja ljudskih asocijacija jesu posljedica

sporazuma i to doista jesu svojevrsni društveni ugovori, pri čemu je ovo “društveni” kod Althusiusa potpuno suvišan pridjev. Ono što nije i ne može biti predmet sporazuma jest samo društvo kao takvo, odnosno društvenost kao temeljna ljudska karakteristika. Taj je aspekt Althusiusova nauka najvažniji i danas vjerojatno najteže potpuno razumljiv jer zahtijeva nešto više od pukog analitičkog razumijevanja. To nešto više jest sposobnost “osjećanja” duha djela. Uspješnim svladavanjem te prepreke zadobivamo mogućnost sagledavanja djela iz perspektive bliže onoj samog autora i istodobno izbjegavamo inače neizbjježno postavljanje suvišnih, nerješivih pitanja. Kod Althususa su to pitanja koja se tiču pojedinca kao političkog subjekta.“ (Lamut, 2003: 78) Možemo reći da Althusius na neki način društvo doživljava kao kategoriju koja spontano postoji otkad postoji čovjek te da ugovor između članova koji čine jedno društvo rezultira njihovom spoznajom o tome da su *osuđeni* jedni na druge i da nemaju drugog izbora nego norme koje idu u korist svih prilagoditi svojim preferencijama.

Iako smo ga i ranije spomenuli i citirali u nekoliko navrata, Hegelov doprinos teoreтиziranju u ovoj sferi je iznimno važan. Kroz svoja kapitalna djela dotiče se pitanja važnih za društveni ugovor, državno pravo, zajednicu, kao i pitanje individualnog i kolektivnog. „Hegelov stav o građanskom društvu kao mjestu ozbiljenja i afirmacije ideje društvenog ugovora, ali i mjestu koje otkriva neadekvatnost te ideje za teorijsko utemeljenje države posredovan je, kao što je rečeno, njegovim studijem klasične političke ekonomije, koja, baš kao i on, odbacuje ugovornu političku teoriju. Zajednički su im i mnogi razlozi tog odbacivanja, iako ne i argumenti, a pogotovo ne konačni ishod s obzirom na razumijevanje države kao pravno-političke i političko-ekonomske zajednice.“ (Vujeva 2020:116) Primjećujemo korelaciju između Althususa i Hegela u ovom kontekstu, iako je Hegel unikatno daleko više etatistički nastrojen i državu vidi kao ostvarenje čovjekove potpune slobode i prava koja mu pripadaju.

Čest predmet komparacija u kontekstu društvenih koncepcija jesu ideje Hobbesa i Rawlsa, koje se načelno ne razlikuju mnogo, štaviše u mnogim pogledima jedna drugu nadopunjaju. U prethodnim poglavljima više smo govorili o Hobbesu, a vrijedi istaći da „Rawls, koji poput Hobbesa odbacuje ideju najvišeg dobra, ipak pokušava konstruirati osnovu za razlikovanje razložnih od nerazložnih (dakle prihvatljivih od neprihvatljivih)

koncepcija dobra, te načela pravednosti koja neće biti puki proglaši onoga tko ima suverenu moć.“ (Matan, 2004: 43) Ovdje se sjajno uklapa i Rousseau-ova paradigma o pravednosti i njenom značaju u konstituiranju jednog društva i države proizašle iz društvenih zahtjeva i očekivanja.

Svim iznesenim, polako se približavamo onom što je naša glavna tema, a što možemo sažeti u kratkom citatu Monteskjea: „Pored zakona nacija koji se odnose na sva društva, postoji politički ili građanski ustav za svako posebno razmatrano. Nijedno društvo ne može opstati bez oblika vladavine.“ (Montesquieu 2001: 22) Ostalo je da se još kratko referiramo na nešto što nazivamo novim društvenim ugovorom, a što korespondira sa jednim od finalnih poglavlja koja nas očekuju u ovom radu, stoga ćemo pažljivo pokušati da razgraničimo ono što smo dužni reći u ovom segmentu razvoja ustava i ustavnih sistema, a specifične poruke koje se tiču novih perspektiva ostaviti za sami kraj, nakon što prezentiramo prema našoj procjeni najvažnija saznanja.

5. Novi društveni ugovor

Termin novi društveni ugovor mogao bi imati različita tumačenja i biti shvaćen na brojne načine. Ipak, mi ćemo ga na ovom konkretnom mjestu izložiti izričito iz vizure jednog prijelaznog stanja iz „poluzvaničnih“ ustavnih društava koja su u određenom trenutku ispunila sve pretpostavke da postanu ustavno ustrojene države. Na koji način se to dogodilo, zbog čega i kojim povodom, pitanja su koja će odgovor dijelom dobiti ovdje, a drugim dijelom u nastavku.

Bitno je istaknuti jedan specifikum spoznaje ovakve tranzicije. Naime: „Logički ili strukturalni argument jeste tvrdnja da iz samih riječi „sporazum“, „pristanak“, „ugovor“ itd. slijedi da se tu nužnim načinom podrazumijeva stabilnost takvog aranžmana kroz vrijeme. Naime, ako impliciramo da je društveni ugovor neka vrsta dugoročnog aranžmana, onda tu mora postojati neka vrsta prihvatanja takvog aranžman od strane svih aktera. Takva vrsta stabilnosti nije moguća na bazi prinude, jer će se omjer snaga aktera i grupa u aranžmanu mijenjati kroz vrijeme. Ako bi aranžman bio zasnovan samo na kapacitetu prinude, on bi bio opozvan prvom prilikom kada se omjer snaga promijeni.“ (Savanović 2019: 32) Nije teško zaključiti da se transformacija krije u kontinuitetu stvarno-pozitivne recepcije društvenog

ugovora u jednoj zemlji. Da on ne ovisi o generacijskim promjenama nego izričito o svom kvalitetu i implikacijama koje ima na društvu. „U osnovi novog društvenog ugovora treba da postoji i vizija građana kao društvenih bića, koji, oslanjajući se na moć međusobne saradnje, mogu prevladati svaki društveni i ekonomski problem.“ (Mladenović i Marković 2021: 5) Dolazimo do suštine u kojoj se ističe jedna od glavnih karakteristika *kolektivnog*, prevladavanje problema, prepreka i nedaća koje se nađu ispred nas kao društva u jednoj državi ili čak u današnjim okvirima, globalno.

Konačno, za kraj odajemo priznanje ulozi kakvu je društveni ugovor imao u procesu razvoja društva i zajednice. „Legitimacijski temelj političke moći ovisi o postojanju društvenog ugovora između članova političke zajednice ili između onih koji vladaju i onih u čije ime se vlada/upravlja zajednicom. To je obično pozicija s koje se raspravlja o podrijetlu (i koristima) koncepta, ali i osnova na kojoj se suvremene moralne i političke vrijednosti u (zamišljenom, priželjkivanom) pravednom društvu mogu promišljati. Stoga, iako se na prvi pogled čini da je koncept zastario i pomalo irelevantan, društveni ugovor je i dalje sveobuhvatna filozofska, politička i moralna platforma za rasprave o stalnom propitivanju legitimite svake političke zajednice u kojoj su njezini članovi nositelji prava, ali i obaveza. (Vankovska 2022: 1018) Nastavak – ako bismo ga posmatrali površno – jeste poprilično jednostavan, na osnovu dobre prakse i iskustva, najveći broj pitanja riješiti pisanim konsenzusom, a jedinstvenu političku moć atomizirati na veći broj predstavnika izabranih iz naroda. Mujagić problem u vezi s tim vidi na sljedeći način: „Politička teorija nas podučava da je teško odrediti granicu na kojoj prestaje građanska lojalnost prema idealu države, a gdje počinje lojalnost prema strukturama vlasti.“ (Mujagić 2017: 66) Otkrijmo gdje se kriju najveći izazovi.

Treći dio

I Konstitucionalizam

1. Pojam i uloga

Iako iz naučne perspektive nema razloga za odvajanje konstitucionalizma od poglavlja u kojem govorimo izričito o ustavu, ustavnim sistemima te društveno-pravnim porecima koji iz njih proizlaze, u ovom dijelu našeg rada i istraživanja kratko ćemo se osvrnuti na tanku nit tranzicije koja je učinila da ono što smo u teoriji predstavili i objasnili kao fenomen društvenog ugovora postane ustavom. U želji da budemo precizniji, ovdje za cilj imamo govoriti o onom što je bilo funkcionalni temelj ustava da *ožive*, nečeg što im je udahnulo život i dalo im krila, a onda kako je konstitucionalizam kroz ustavnost doveo do konstitucionalizacije vlasti.

S druge strane, želimo dokazati da prvi obrisi ustava i ustavnosti nisu nužno imali formu „ustava“, ali su imali istu ili sličnu funkciju, pod ovim podrazumijevajući određene zakone i način formiranja modernih država koje su određeno vrijeme – a neko sve do danas – funkcionalne upravo tako prije donošenja *stvarnih* ustava.

Krenimo od osnova. Pojam konstitucionalizma možemo predstaviti kroz definiciju, ali i kroz brojna pitanja na koja ćemo pokušati dati odgovor: „Konstitucionalizam je ideja, koja se često povezuje s političkim teorijama Johna Lockea i sa osnivačima američke republike, da vlada može i treba biti zakonski ograničena u svojim ovlastima, te da njen autoritet ili legitimitet ovisi o tome da poštuje ta ograničenja. Ova ideja sa sobom nosi mnoštvo uznemirujućih pitanja od interesa ne samo za pravne naučnike, već i za svakoga ko želi da istražuje pravne i filozofske osnove države. Kako vlada može biti pravno ograničena ako je zakon kreacija vlade? Znači li to da vlada može biti 'samoograničavajuća'? Je li to uopće moguće? Ako ne, postoji li neki način da se izbjegne ova implikacija? Ako je smisleno ograničenje zaista moguće, možda ustavna ograničenja moraju na neki način biti 'ukorijenjena', to jest, otporna na promjenu ili uklanjanje od strane onih čije su ovlasti ograničene? Možda oni moraju biti ne samo ukorijenjeni, već i upisani u pisana pravila. Ako je tako, kako treba tumačiti ova pravila? U smislu njihovog izvornog, javnog značenja ili namjera njihovih autora, ili u smislu, eventualno stalno razvijajućih, vrijednosti i principa

koje izražavaju? Kako će se, na kraju, odgovoriti na ova pitanja, presudno zavisi od toga kako se shvata priroda, identitet i autoritet ustava. Mora li ustav uspostaviti stabilan okvir za vršenje javne vlasti koji je na neki način fiksiran faktorima kao što su izvorno javno značenje ili autorske namjere? Ili to može biti živo biće koje raste i razvija se u tandemu sa promjenjivim političkim vrijednostima i principima?“ (Stanford Program on International and Cross-Cultural Education 2002) Prvo pitanje iznosi donekle određenu vrstu paradoksalnosti, a odgovor je sasvim jednostavan – nešto kasnije ćemo ga dobiti i kroz osnovnu definiciju ustava – cilj ograničenja moći pojedinca ili skupine nije samo iz razloga kako bi se spriječilo ono što oni zaista žele (ovo napominjemo iz razloga što *to* ne mora biti nužno u suprotnosti s onim što je opća volja društva), nego kako bi se spriječilo ono što drugi ne žele a *servira* im se kao „morajuće“ i obavezujuće.

Ne smatramo da konstitucionalizmom ograničavamo vladu ili parlament – kao izvršno i zakonodavno tijelo – da predlažu i donose odluke, zakone ili nove inicijative u jednom ograničenom okviru i na kontrolisan način, tu se konkretnije radi o ograničavanju zloupotrebe položaja u kojem se svako od njih, usred različitih interesa i posredovanja može pronaći. Kako Preuss tvrdi, komparirajući svoje stavove sa drugim autorom: „Nisu sva konstitutivna pravila ustavi, ali svi ustavi su konstitutivna pravila plus neki dodatni atributi. Grimm, koji definiše ustave kao 'koji proizlaze iz naroda i usmjereni su na državnu vlast', tvrdi da oni ne 'modificiraju vladavinu, već je uspostavljaju, ne posebno nego univerzalno, ne tu i tamo, već sveobuhvatno' i tako priznaje njihov konstitutivni karakter. Dok dijelim ovu analizu, ne slažem se s osnovnom prepostavkom da ustavi moraju proizaći iz konstitutivne moći naroda i da su usmjereni na obavezujuću državnu vlast.“ (Dobner i Loughlin 2010: 42) Ipak, istina jeste da uspostavljanjem te vladavine, obavezujući se na pravila koja ustav donosi direktni impakt imamo i na proces i način donošenja novih odluka i zakona.

Ali vratimo se na početak, prve primjere primjene konstitucionalizma pronalazimo još u antičkom dobu, no one kakvi konstituiraju *moderne* države kakve danas poznajemo nastaju manje u 19., a najviše u 20. stoljeću. I to u vremenu kada država postaje *administrativna*, odnosno kada vlast i moć monarha klizi iz njihovih ruku, dok je narod pokuša *oteti* samo za sebe, oni donose odluke o formiranju nekih novih *institucija*, tačnije svoju potpunu moć i

kontrolu nad svim pitanjima djelomično prepuštaju osobama od najvećeg povjerenja kako bi vodili određene resore koji danas najviše sliče ministarstvima. Obično su to bili resori finansija, trgovine, čak i diplomatijske, vojske i unutrašnje/vanjske sigurnosti.

Ako ovom suprotstavimo sljedeći stav: „Moderna teorija suvremene demokratske države pretpostavlja ideju nacionalne sudske zajednice, zajednice koja s pravom vlada sama sobom i određuje svoju budućnost. Ta ideja iz temelja je osporena karakterom i strukturom globalnih međuveza i problema s kojima se moderna država mora suočavati.“ (Held 1990: 310), shvatit ćemo da *revolucija* u koju vjerujemo da je stigla silnom demokratizacijom i nije baš u toj mjeri ogromna i iznenadujuća, ili bolje rečeno da u ne tako kratkom vremenskom periodu nije ostvareno ništa što nije izgledalo kao dosežan cilj i realan ishod nakon opisanih promjena.

2. Uvid kakav daje John Locke

Poslužimo se slijedom događaja kakav daje Locke. U svega nekoliko rečenica, on opisuje način kako se formira država i ugovor kojim se njeni konstituenti obavezuju na prava i dužnosti. To izgleda ovako: „Jedini način kojim neko lišava sebe svoje prirodne slobode i stavlja okove građanskog društva predstavlja saglašavanje sa drugim ljudima da se združe i ujedine u zajednicu kako bi ugodno, bezbedno i miroljubivo živeli zajedno i sa sigurnošću uživali vlastitu svojinu i imali veću bezbednost od napada onih koji toj zajednici ne pripadaju. Bilo koji broj ljudi može ovo da čini, jer to ne povređuje slobodu ostalih; oni su ostavljeni onako kako su bili u slobodi prirodnog stanja... I stoga svaki čovek, saglasivši se sa drugima da sačine jedno političko telo pod jednom vladom, preuzima na sebe obavezu, koju prihvata i svako u tom društvu, da se potčini odluci većine i da ona bude za njega konačna; uostalom, ovaj izvorni ugovor, kojim se sa drugima sjedinio u jedno društvo, ne bi značio ništa i ne bi bio nikakav ugovor ako bi on ostalo slobodan i ni pod kakvim drugim obavezama nego što je prethodno bio u prirodnom stanju.“ (Locke 2002: 285)

Ovo je upravo ono što smo željeli da istaknemo. Locke ovdje sjajno govori, čak koristi i neku vrstu školskog primjera kako su moderne države nastajale ili se rekonstruisale, uz formiranje određenih institucija neophodnih za njeno postojanje i vladavinu, uzimajući u obzir način i pravila kako se *vлада*.

Potrebno je naglasiti jednu vrstu konfuzije koja se često stvara kada mislimo o ustavima i savremenim državama. Prva pomisao nerijetko jeste da oni predstavljaju i donose instantnu ili već dugotrajnu tradiciju demokratije – i ovdje podcrtavamo riječ demokratija – čiji su oni garant ili da su postulati i instance proizašle iz njih zapravo rezultat šireg narodnog konsenzusa. I jedno i drugo je (ne)tačno u određenoj mjeri. „U svakoj generaciji bilo je onih koji su žalili zbog propadanja manira i degeneracije vremena.“ (O’Connor 2021: 157), ali to ih nije spriječilo da na osnovu takvih dekadentnih pojava uspostave različite sisteme. U ovom radu predstaviti ćemo primjere zemalja koje imaju različite ustave, a neki od njih se najblaže rečeno mogu smatrati diskriminatornim i anti-demokratskim.

Razlog zbog kojeg ovo ističemo jeste što odluka o formiranju konstitucionalne zajednice nužno ne znači posjedovati ustav, naročito ne u početku gdje su tu ulogu zamjenili određeni zakoni, kao ni uspostaviti društvenih poredak koji je uopće ravnopravan prema svim svojim članovima.

Način na koji Locke i američka Deklaracija pokušavaju riješiti taj problem jeste „jamčenje i zaštita individualnih prava“ (Vorländer 2001: 32), koja do danas u SAD-u igraju ključnu ulogu u osiguravanju šireg društvenog sklada i općeprihvaćenosti prava i obaveza koja važe za sve, jednako tretiraju sve i na jednak način svima osiguravaju ono što se smatra „njihovim“.

3. Konstitucionalizam je prekretница

Niz partikularnih zakona, djelimično uređenih odnosa i postepenog kretanja ka sveobuhvatnim principima koji treba da daju smjernice za način uređenja svake države, imao je svoje uspone i padove. U nekim društvima to je značilo da situacija iz loše pređe u bolju, a u nekim da iz loše pređe u goru. Iako predmet ovog rada nažalost nisu i konkretne atribucije društava, odnosno njihova spremnost na određenu vrstu sistema koji od njih može stvoriti izvanredno ili neuspjelo društvo, recimo samo da organizacija države ne djeluje i nema jednake implikacije na svako društvo. Upravo zato je konstitucionalizam prekretница, mogućnost uređenja vlastite države na način koji nama odgovara ili bar većini koja u njoj živi, predstavlja obećavajuću osnovu za napredak jednog društva.

Kako bi bilo do kraja jasno, proces uspostavljanja ovakvog koncepta nije tek ideja koja se *preko noći* pretoči u djelo, a najviše zato što je potrebno istu tu ideju i njenu realizaciju zaštiti od zloupotrebe ili napada. „Kako bi se zaštitili od kršenja slova i duha ustava, potrebno je da postoji niz institucionalnih aranžmana. Louis Henkin definiše konstitucionalizam kao konstituisanje sljedećih elemenata: (1) vlada prema ustavu; (2) razdvajanje moći; (3) suverenitet naroda i demokratska vlast; (4) ocjenu ustavnosti; (5) nezavisno sudstvo; (6) ograničena vlada koja je predmet zakona o individualnim pravima; (7) kontrola policije.“ (Chhachhar, Varun and Negi, Arun Singh 2009) Ono što samu državu čini uopće državom i sistemom sposobnim za samozaštitu jeste monopol nad prisilom, a nezavisno pravosuđe to sprovodi u djelo. Na primjer: „Pravni znanstvenici i intelektualci raspravljali su o tome je li za europsku demokraciju potrebno zajedničko kulturno naslijede koje bi svoje korijene imalo u etničkoj, vjerskoj i nacionalnoj povijesti ili su za transnacionalnu povezanost dovoljne zajedničke etičke vrijednosti, zajedničke institucije i zajedničko viđenje temeljnog uređenja društva“ (Vrabec 2014: 9) To je prilog poteškoćama uspostavljanja jednakog sistema za sve koji na *papiru* čak može izgledati i sjajno, ali u praksi puca po šavovima. Vjerovatno je to jedan od razloga zašto Europska unija još uvijek nema svoj zvanični ustav.

Kako Marks i Engels tvrde: „Sve ranije klase koje su osvajale vlast za sebe težile su da svoj izvojevani životni položaj osiguraju time što su čitavo društvo podvrgavale uslovima svog načina prisvajanja.“ (Marxists 2023) Konstitucionalnom transformacijom postojećih sistema vladavine to odlazi u prošlost, a naročito pojmom kapitalizma. „Veza kapitalizma i vladavine prava je neraskidiva: kapitalizam počiva na zaštiti individualnih svojinskih prava, slobodnom ugovaranju, nezavisnom sudstvu koje nepristrasno odlučuje o zakonima i njihovoj primeni, a sve to zahteva neku formu konstitucionalizma.“ (Vuković 2022: 21) Činjenica jeste da danas najveći broj tih sistema i načina njihove izgradnje i unapređenja vodi ka prihvatanju demokratije kao glavnog partnera u procesu uspostavljanja *zdravog* društva, ali „prava demokracija se ostvaruje na političkom, ekonomskom i socijalnom planu.“ (Bačić 2009: 475)

Potrebu za ovakvim skladom ne treba shvatiti olako. Naime: „Konstitucionalizam u gotovo svim svojim formulacijama inzistira na ideji o postojanju dvije razine pravnog i političkog diskursa. Prva je ona koja u prvi plan ističe temeljni zakon (“više pravo”) političke

zajednice. Druga razina prepostavlja postojanje niza podređenih zakona, koji predstavljaju derivaciju prve razine prava. Upravo ta hijerarhija daje modernom konstitucionalizmu njegovu osnovnu strukturu. No, za većinu je ljudi ta institucionalna struktura od drugorazredne važnosti. Ona naime u potpunosti ovisi o ideji da država može i treba funkcionirati u skladu sa strukturalnim ograničenjima koja su određena u ustavu kao temeljnom ili “višem” pravu. Ustavnodemokratska država je nastala radi osiguravanja individualnih prava, a ustavi takvih država stvarani su da bi primorali državu na poštivanje tih prava.“ (Bačić 2009: 748) Govorimo na neki način o osnovnoj zakonitosti i pravilima konstitucionalnosti, a to je da svi drugi zakoni jedne države moraju biti usklađeni sa ustavom i da on na bilo kojem nivou ili osnovu ne može biti proceduralno zapostavljen.

I u ovom slučaju možemo reći da postoji neka vrsta slijeda koji je potrebno ispuniti. „Konstitucionalizam uvelike prepostavlja postojanje pisanog ustava. Vlast predstavlja kreaciju ustava. Upravo se putem ustava stvaraju organi državne vlasti, ti organi crpe svoju nadležnost iz ustavnih ovlaštenja. Vlast koja djeluje po pisanim ustavu mora odlučivati u skladu s odredbama ustava.“ (Bačić 1992: 45) Sve prethodno navedeno ostavlja i određeni utisak moći, što nije nimalo iznenađujuće obzirom da na ovaj način jednu moć oduzimamo, a drugu *dodjeljujemo*. „Konstitutivna moć pripada redu prvih principa političke i konstitucionalne teorije. U njenom je središtu pitanje o normativnoj validnosti ustava. Ona daje objašnjenje ko je titular ustava (ustavno autorstvo) i kako nas ustav obavezuje. Normativno značenje zasnovano je na stanovištu da ustav ne utemeljuje samo strukture političke moći, već na određen način (politički) oblikuje i sam narod. Konstrukt 'ustavnog autorstva' (constitutional autorship) posreduje složeni odnos između konstitutivne moći i ustavnog (političkog) identiteta zajednice.“ (Podunavac 2015: 21)

Za kraj ovog poglavlja iskažimo da konstitucionalizam kao prekretnica ka ustavima i njihovim sistemima, a zajedno s njima, inicijalno i idealno najveću pažnju poklanja građanskim pravima i pitanjima. To nužno mijenja koncept doživljaja čovjeka u vremenu i prostoru te mu daje posebnom mjesto u društvu. Zahvaljujući tome, „danas je uvelike napušteno klasično teorijsko razlikovanje dviju generacija ljudskih prava koje osobna i politička prava poistovjećuje s negativnim zahtjevom državnog suzdržavanja od interferiranja u privatnu sferu građana, te ih smatra neposredno primjenjivima,

nepovezanim s mogućnostima državnoga proračuna i sudske ostvarivima, dok socijalna i ekonomski prava shvaća kao finansijski iscrpne pozitivne zahtjeve usmjerene prema državi, duboko uronjene u proračunsku materiju i samom tom činjenicom isključene od sudske zaštite. Naime, obje kategorije prava nameću raznovrsne dužnosti te niti građanska i politička prava ne mogu biti shvaćena isključivo kroz zahtjev državnog apstiniranja od ulaženja u privatnost pojedinca, već impliciraju i dužnosti uspostavljanja (finansijski iscrpnih) uvjeta ostvarenju slobode korištenja negativnim pravima, kao i mehanizama zaštite od njihove povrede djelovanjem same države ili drugih pripadnika društva.“ (Kuzelj 2022: 60) Antropocentričnost kakvu je najavio koncept društvenog ugovora, konačno dobija svoj pravi status i ostvaruje se na ovaj način, stavljući brigu sistema o preferencijama, potrebama i prirodi čovjeka i društva na prvo mjesto.

Kao najavu onog što u nastavku slijedi vratimo se sa nekoliko rečenica na dimenzije administrativne države. Ona je posebno važna za naše shvaćanje dubine do koje ograničenje moći kakvu predviđa ustav ide. „U toj je državi došlo ne samo do oštре razlike nego i do konfuzije između političkih vođa i birokrata. „Oštре razlike“ postoje zato što je administrativna država osvojila vlastitu autonomiju – ona je samo marginalno pod kontrolom svojih političkih vođa. U njoj je najveći dio državnog proračuna određen postojećom legislativom tako da vlada koja bi i pokazala odlučnost za mijenjanje nekih stvari teško da može bilo što napraviti na kraću stazu, a složenost pravila koja upravljaju ekonomskim i socijalnim životom takva je da i najmanja njihova promjena može dovesti do neočekivanih rezultata. U tom smislu tzv. egzekutiva, tj. politički vođe nominalno odgovorni legislaturi za vođenje države, može u praksi imati vrlo malo stvarne kontrole nad državnim strojem.“ (Bačić i Bačić 2016: 122)

Sada kada smo otišli tako daleko i konačno stigli do glavne teme ovog rada a to su ustavi i njihovi sistemi, u poglavljima ispred nas fokusirajmo se na pojašnjenje svih pojedinosti koje smatramo izričito važnim za ovo istraživanje.

Četvrti dio

I Ustav i ustavni sistemi

1. Uvodne definicije

Nakon detaljnog prikaza svih pojedinosti koje su prethodile ustavu, bilo bi jednostavno i slobodnim riječima već dati određene definicije. Živimo u vremenu ustava, ustavnih promjena i sistema koji određuju naše društvo i njegov karakter na osnovu ovog važnog dokumenta. Skoro sve države na svijetu imaju svoj ustav, a i one za koje se tvrdi da nemaju, imaju skup zakona koji su slični ustavu na osnovu kojih funkcioniše njihov društveno-pravni sistem.

Za početak, krenimo od definicije koju daje Šmit: „Riječ 'ustav' ima različit smisao. U jednom opštem značenju riječi sve, svaki čovjek i svaka stvar, svako preduzeće i svako udruženje su na neki način uređeni i sve što postoji može da ima 'ustav'. Iz ovoga ne proizilazi nikakav specifičan pojam. Treba li se omogućiti razumijevanje, onda se riječ 'ustav' mora ograničiti na ustav jedne države, tj. na političko jedinstvo jednog naroda. U ovom ograničenju se država sama, i to pojedinačna, konkretna država, može označiti kao političko jedinstvo tj. kao posebna, konkretna vrsta i način državne egzistencije; u ovom slučaju riječ znači sveukupno stanje političkog jedinstva i poretka. Ustav može osim toga označavati i zatvoreni sistem normi i tada takođe označava jedinstvo, ali sada ne jedno konkretno egzistirajuće, već, misaono, idealno jedinstvo. U oba slučaja je pojam ustav apsolutan, jer se pojavljuje kao (zamišljenja ili stvarna) cjelina. Danas pored toga vlada jedan način izražavanja koji ustavom naziva niz određenih posebnih zakona. Pri tome se ustav i ustavni zakon posmatraju kao nešto jednako. Na ovakav način se svaki pojedinačni ustavni zakon može pojaviti kao ustav. Pojam stoga postaje relativan i više ne znači vrstu i način političkog jedinstva, već neke, više njih ili mnoge, posebne vrste pojedinačnih zakonskih odredbi.“ (Schmitt 2015: 3) Primjećujemo korištenje važnih riječi koje su obilježile razvojni put ustava, kao što su: zajednica, jedinstvo, država, jednakost i zakon.

S druge strane, ulazeći konkretnije u nauku o pravu, upotrijebit ćemo definiciju i razmatranje Pobrića: „Ustav je odavno posao više značan, pa rekli bismo i prilično neodređen pojam koji se u najboljem slučaju može svesti na dva, u osnovi, različita značenja: na

materijalno značenje (ustav kao garantija, kao ograničenje političke vlasti) i formalno ili univerzalno značenje, po kojem se ustav određuje kao skup pravnih normi (dakle, isključivo kao juridički, 'neutralni' pojam bilo kakve sadržine). Višeznačnost i kompleksnost ustava iskazuje se na način što se kaže da je 'ustav najviši pravni akt jednog pravnog sistema, a njegova normativna svojstva imaju suštinsku, ontološku relevanciju'. Pažnju, svakako, posebno zaslužuje dio navedene definicije ustava koja govori o ontološkim i suštinskim (ne bilo kakvim) relevancijama normativnih svojstava ustava. (Pobrić, 2000: 32) Za nas veoma važnu ulogu igra pomenuto materijalno značenje jer ono dokazuje našu glavnu hipotezu da je funkcija ustava, pored ostalih, da ograniči moć pojedinca ili grupe koja želi tu moć monopolizirati u društvu.

U ovom poglavlju važno je napraviti uvid i u proces nastanka i *građenja* ustav. Naime, oni u nekim državama odražavaju dug period u kojem je neka država dobila svoj prvi ustav koji je decenijama, a u nekim slučajevima i stoljećima evoluirao i mijenjao svoj karakter, s druge strane neke države u isto tako dugom periodu nisu uopće mijenjale svoj ustav, dok su treće boreći se za nezavisnost ili osnivanjem nove države, dobile ustav koji je u jako kratkom vremenskom periodu dobio svoj izgled i postao glavni dokument te države.

I zaista, ovdje u obzir treba uzeti brojne specifičnosti zemlje, regiona i različitih okolnosti u kojima neki ustav nastaje. „Praksa izgradnje ustava će se razlikovati unutar i između zemalja i regiona. Praksa konstituisanja starija je u regionu Latinske Amerike nego u Africi, Aziji, pa čak i dijelovima Evrope, s obzirom na to da su, na primjer, Kostarika i Bolivija prvi put uspostavile ustave 1825. i 1826. godine. Tokom 1990-ih, južnoamerički ustavi su prepisani, na primjer u Kolumbiji, Paragvaju i Peruu, ili značajno revidirani, kao u Argentini i Urugvaju. I Ekvador i Bolivija su prošli kroz nekoliko verzija preuređenja ustava u nešto više od jedne decenije. Uočeni neuspjesi prethodnih procesa – uključujući kvalitet uključivanja i učešća svih društvenih grupa u donošenju ustavnih odluka – opravdavali su novije. U skorije vrijeme, neviđeno nizak nivo povjerenja javnosti u političke institucije karakterizirao je izgradnju ustava u državama Južne Amerike. Pokretačke snage izgradnje ustava uključivale su društvene i političke pokrete u opoziciji uglavnom demokratskim vladama. Nasuprot tome, parlamentarna većina je dovela do ustavnih promjena u istočnoj Evropi kasnih 1980-ih i 1990-ih, olakšavajući tranziciju ka demokratiji i potpuno prihvatanje

evropskih ustavnih normi, kao što su ekonomija slobodnog tržišta i privatna svojina. U Mađarskoj (amandmani 1989-90.) i Bugarskoj (1989–91), ustavni proces je pomogao transformaciji bivših vladajućih komunista u demokratske socijalističke partije. Sukobljene snage i oružane pobune potaknule su nedavno afričko iskustvo u izgradnji ustava, kao što je pokazano u Angoli, Burundiju, Čadu, Demokratskoj Republici Kongo, Etiopiji, Mozambiku, Namibiji, Nigeru, Nigeriji, Južnoj Africi, Sudanu i Ugandi. S druge strane, u Keniji, Zambiji i Zimbabveu, normativni sadržaj je pokrenuo proces izgradnje ustava ka demokratizaciji.“ (Wahiu 2011: 4) I ranije smo napominjali ovaj fenomen koji je – potvrđujemo – dosta prisutan u literaturu, a to je da izgradnja ustava u novijem dobu najviše vodi u pravcu demokratiziranja cjelokupnog društva i institucija države.

1.1. Elementi ustava

Svaki ustav ima svoje osnovne elemente, odnosno dijelove od kojih se sastoji. Postoje ustavi koji su napisani na svega nekoliko stranica, a neke države imaju ustave koji su napisani na nekoliko stotina stranica. Ipak, svaki od njih se sastoji od određene preambule i normativnog dijela, a neki imaju i dodatne anekse u kojima naglašavaju specifične uslove ili jasnije definišu neka pitanja u društvu.

O važnosti preambule Simović kaže: „Za razliku od normativnog dijela ustava, čija je osnovna funkcija pravne prirode i sastoji se od konstituisanja, regulisanja i ograničenja državne vlasti, preambulu ustava karakterišu prvenstveno sociološke funkcije... S druge strane, moguće je da određene funkcije preambule ustava budu u sukobu. Snažna ideološka funkcija preambule može imati dezintegrirajući učinak na političku zajednicu, jer je iluzorno očekivati da svi građani budu iste ideološke orientacije. Budući da preambula podsjeća zbog čega je donesen ustav, kontroverzno postavljeni ciljevi kojima država treba težiti, mogu biti u koliziji sa simboličkom, legitimnom ili integrativnom funkcijom preambule... Na osnovu uporednopravne analize savremenih ustava, moguće je govoriti o sledećim sociološkim funkcijama preambule ustava: simboličkoj, legitimacionoj, integrativnoj, ideološkoj, obrazovnoj i programskoj. Međutim, pored socioloških funkcija, preambula može imati, iako mnogo rjeđe, pravnu, normativnu funkciju.“ (Simović 2020:175) Brojni su primjeri, naročito novonastalih ustava, koji se u svojim preambulama pozivaju na određene svjetske

konvencije o pravima, internacionalnu praksu prava ili u njima priznaju važne internacionalne institucije.

Pobrić o normativnom dijelu ustava nastavlja: „Normativni dio ustava predstavlja njegovu suštinu i njegovu osnovnu sadržinu. Bez normativnog dijela, ustava jednostavno nema. Pravne norme u normativnom dijelu ustava, što smo već istakli, formuliraju se u članovima ili paragrafima.“ (Pobrić, 2000: 42) A najčešće je ustav raspoređen prema različitim društvenim pitanjima ili funkcijama koje uređuje.

Zanimljivim se čini stav da „zvanična državna ideaologija po pravila nalazi mesta u ustavima država sa siromašnom ili nepostojećom demokratskom političkom tradicijom“ (Mikić 2014: 444), ali zaista najveći broj demokratskih država i društava danas teži ka naglašavanju i transparentnom deklarisanju kao demokratskim porecima u svojim ustavima na samom početku.

Postoji i praksa u nekim državama koja ustavom ne dozvoljava promjenu određenog dijela ustava, pa samim tim taj dio ustava naziva se nepromjenjivim, ali o tome ćemo više govoriti u nastavku.

1.2. Vrste ustava

Postoje različite i brojne tipologije i načini razvrstavanja ustava. Mi ćemo se ovdje poslužiti jednom općeprihvaćenom, a kasnije napraviti i neku vrst razvrstavanja ustava na osnovu tipa sistema koji oni uspostavljaju. Prema klasifikaciji kakvu Pobrić daje, razlikujemo tradicionalne – klasične (pravne) i moderne (politološke) klasifikacije ustava. Kada govorimo o tradicionalnoj klasifikaciji, ustave ćemo razlikovati prema načinu donošenja, mijenjanja i na osnovu njihove strukture. Dodatno, u pogledu donošenja ustav može biti oktroiran, ustavni pakt i narodni ili demokratski. Čvrst ili mekani prema načinu mijenjanja i kodificiran ili heterogen prema strukturi. (Pobrić 2000: 80) Ono što je nama zanimljivo iz politološke perspektive jeste ideoški narativ koji proizlazi iz ustava, odnosno način na koji se opisuje jedno društvo na osnovu ustava. Prema jednom od priručnika iz Oxforda, ustave možemo podijeli i na: liberalno-demokratske, liberalno-nedemokratske, neliberalno-demokratske, socijalne ili 'welfare-država' ustave, socijalističke, a u novim tipologijama i kao nacionalne i internacionalne ustave. (Rosenfeld i Sajo 2012: 116) Kao što

smo i rekli, postoje brojne i specifičnije klasifikacije ustava, ali za sada ćemo se zadovoljiti i zadržati u ovim okvirima za potrebe našeg istraživanja.

2. Ustav i pravna država

Ustav, pored toga što državu i cijeli njen aparat čini zakonitim, on garantuje i prava i održanje pravnog poretku jedne zemlje. Ovo je od izričitog značaja za svakog građanina, jer da bi se osjećao sigurno, doprinosiso rastu i razvoju države i njene ekonomije, kao i ispunjavao svoje osnovne ljudske potrebe, neophodno je da bude zaštićen i da njegova prava i interesi budu prepoznati kao važna vrijednost.

Vratit ćemo se Šmitovom teoretiziranju kada je ovaj aspekt ustava u pitanju. On kaže: „Moderni građansko-pravnodržavni ustav u svojim principima odgovara ustavnom idealu građanskog individualizma i to u toj mjeri da se ovi principi vrlo često, pogrešno, u potpunosti izjednačavaju sa ustavom, a 'ustavna država' sa 'građanskom pravnom državom'. Ovaj ustav prije svega sadrži odluku u smislu građanskih sloboda: lične slobode, svojine, slobode ugovaranja, slobode preduzetništva i delanja, itd. Država se pojavljuje kao strogo kontrolirana sluga društva, ona je podvrgнутa jedinstvenom sistemu pravnih normi ili je bez ostatka identifikovana sa ovim sistemom, tako da nije ništa drugo već sama ta norma i taj postupak. Ali, uprkos svih ovih pravnosti i normativnosti, pravna država u stvarnosti je uvijek država, i zato osim ovog specifičnog građansko-pravnodržavnog, sadrži uvijek još jedan specifični politički dio. Ne postoji, dakle, ustav koji ne bi bio ništa više osim jednog sistema pravnih normi za zaštitu pojedinca protiv države. Političko se kao takvo ne može odvojiti od države, političkog jedinstva naroda, a državno pravo depolitizovati ne znači ništa drugo nego ga od-državiti. Prije će biti da je ono državnopravno samo jedan dio svakog modernog ustava.“ (Schmitt 2015: 111) Depolitizacija u vremenu u kojem živimo djeluje skoro nemoguće, ali ovdje nam je važno napomenuti da država ne stoji *kruto* naspram građana i da oni idealno kada je ustav u pitanju i prava koja za njih garantuje nisu u nekom suprotstavljenom odnosu. Na kraju krajeva, građani mogu i sami utjecati na izmjene i prirodu za njih najvažnijeg *zakona*.

U današnjem javnom diskursu, pojam pravne države postao je *istrošeni* uzvik upomoć društva kada se nalazi u nevolji koja djeluje kao nerješiva bez adekvatne državne

interferencije, a koja je u tim trenucima nedostupna ili djeluje nemoćno. Iz tog razloga je važno da ona u potpunosti, neprekidno funkcionira.

Pravna država zapravo do kraja sprovodi ustav i zakone jedne zemlje. U tom kontekstu Dicke govori o političkom ograničenju i racionalizaciji kao njenim ciljevima. „Pravna država ograničava prakticiranje suverenskog djelovanja u višestrukome pogledu: prvo, uloga države ograničava se na reguliranje vanjskoga djelovanja i time na 'najnužnije ograđenje', ali ne na ozbiljenje 'ćudorednih ideja'; njezin je cilj poredak komuniciranja slobodnih građana koji stvara sigurnost ponašanja. Drugo, svako državno djelovanje, osobito djelovanje države koje ograničava prostore slobode građanina, veže se za zahtjev forme 'općeg zakona', dakle zakona koji vrijedi za sve članove pravne zajednice na jednak način, bez izuzetaka i povlastica... Zakonitost uprave i njezino sudsko provjeravanje, vezanost zakona na ustav, a tu osobito na ustavnopravno zajamčena temeljna prava, te također na mogućnost njihove sudske provjere i napokon, načelo diobe vlasti najvažnije su ugaone točke pravne državnosti u demokratskoj ustavnoj državi.“ (Dicke 1998: 84)

Zaključimo, „individualna sloboda se ne smije brkati sa 'političkom slobodom', shvaćenom kao pristanak ljudi na vladu, sudjelovanje u zakonodavstvu ili kontrolu uprave“ (Miller 2010: 40), ne iz razloga što se one u toj mjeri razlikuju nego da se naglasi ekskluzivnost kakvu i jedna i druga zaslužuju. Ustavi koji nemaju mnogo dodirnih tačaka sa demokratskim vrijednostima, danas u najvećem broju slučajeva ostaju zanemareni, a umjesto njih se posmatra samovolja i nepredviđene odluke autokrata.

Ako su jedan od osnovnih elemenata svake demokratije slobodni, fer i korektni višestranački izbori i ako putem njih građanstvo bira svoje predstavnike koji će odlučivati u njihovo ime i zastupati njihove interese, postoji li bolji način od zaštite takve *moći* nego ustavom.

3. Ograničiti moć pojedinca

Ispitujući dosadašnje teme od interesa za ovaj rad kao što su društveni ugovor, konstitucionalizam, a prije svega i sam razvoj svih elemenata na kojima počivaju današnjih pravnih sistema, na neki način smo već i dokazali u kojoj mjeri svaki *ugovor*, odnosno zakon poput ustava ograničava moć pojedinca ili grupe. Naime, radi se o izazovu od čovjekovog

racionalnog početka, kako ne dozvoliti da pojedinac ili manja grupa zadobiju vlast samo za sebe, naročito poznavajući ljudsku prirodu i sklonost ka želji za vladanjem i apsolutnom kontrolom.

Bingham to komentariše na ovaj način: „Ministri i javni službenici na svim nivoima moraju vršiti ovlasti koje su im dodijeljene u dobroj vjeri, pošteno, u svrhu zbog koje su ovlasti dodijeljene, bez prekoračenja granica tih ovlasti i ne nerazumno. Ovo načelo prirodno proizlazi iz dva upravo razmatrana principa, i zaista se može reći da im je inherentno. Ali zaslužuje poseban spomen, jer bi mnogi smatrali da leži u samom srcu principa vladavine prava. To je zaista fundamentalno. Jer iako građani demokratske države ovlašćuju svoje predstavničke institucije da donose zakone koji, propisno napravljeni, obavezuju sve na koje se primjenjuju, a na izvršnoj vlasti, tadašnjoj vladi i njenim slugama je da provedu ove zakone na snazi, ništa obično ovlašćuje izvršnu vlast da postupa drugačije osim u skladu sa tim zakonima.“ (Bingham 2011: 64) Može izgledati i zvučati kao da imamo prevelika očekivanja, tačnije isuviše vjerujemo pojedincu koji ima ulogu predstavnika/političara, ali iz tog razloga smo naglasili važnost pravne države. U demokratskim društvima s pravnom državom, pojedinac preuzimajući na sebe odgovornost zastupanja naroda u parlamentu ili u vladi, također preuzima na sebe i odgovornost da snosi pravne posljedice u slučaju različitih pronevjera ili malverzacije do kojih ga njegova pozicija može dovesti.

Kazali smo ranije koliku važnost imaju demokratski ustavi. Govoreći o njima, napomenimo i sljedeće: „Prvi kriterij raspoznavanja većinske demokracije jest činjenica da vlast obnaša većina koju je izabrao narod. Načelo narodnog suvereniteta se u toj koncepciji demokracije priznaje bez ikakvog ograničenja. Budući da su građani svoje predstavnike izabrali slobodnom voljom, oni su kao određena većina dobili zakonodavnu vlast i pravo na upravljanje... U tom je smislu demokracija određena izvorom vlasti, odnosno općim izborima. Zbog takve važnosti izbora ne čudi što jedan dio suvremenih konstitucionalista smatra da je glasovanje zapravo 'stvarni ustav'... Izbori su prilika da se promijeni vladajuća većina ako, primjerice, ne ispunjava svoja obećanja, ili da je se potvrди ako dosljedno provodi svoju politiku.“ (Bačić 2009: 587) Najveći broj ustava ili direktno propisuje ili se poziva na izborni zakon koji dodatno precizira sve uslove i pojedinosti biranja predstavnika u parlamentu i vlasti, tako propisujući dosege njihovih *nadležnosti*. Bitno je napomenuti

važnu ulogu kakvo igra treća od tri vrste vlasti – pored izvršne i zakonodavne – a to je sudska vlast, o njoj ćemo govoriti odvojeno. Razlog zbog kojeg nećemo ulaziti dubinski u opisivanje pojedinih karakteristika ustava, izbornih zakona, političkih sistema i njihovih varijacija jeste što ćemo to prikazati kroz različite primjere država sa i bez ustava koje slijede u nastavku.

Kao finale ovog poglavlja, reći ćemo da danas postoje ustavi koji ne samo da ograničavaju moć pojedinca ili skupine, nego misle daleko dalje od državnog nivoa. Zalažu se za stabilnost i mir u svijetu, imaju ambicije pomoći u uspostavi demokratije u svakom kutku naše planete. U takvu misiju se sjajno uklapa rečenica iz Ciceronovih dijaloga: „Zar ne mislite da je važno za naše domove znati šta se dešava kod kuće? Naš dom nije onaj omeđen našim zidovima, već cijeli ovaj univerzum, koji su nam bogovi dali kao dom i zemlju da ih dijelimo s njima. A ako smo u neznanju o tome, onda ima mnogo važnih stvari o kojima također moramo biti neznani.“ (Cicero 1999: 10) Neće previše optimistično zvučati da smo na dobrom putu kada su želje za generalnom stabilnošću i sigurnošću u pitanju, institucije poput internacionalnih organizacija koje okupljaju sve države svijeta, internacionalni sudovi, transnacionalne organizacije koje vode brigu o zdravstvu, sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma, internacionalni fondovi, brojne agencije, fondacije, udruženja ili klubovi, svi oni donose nadu u bolje sutra koje će spriječiti neslavne scenarije iz ljudske povijesti.

4. Očuvanje ustavnog poretku

Brojne su instance koje u jednoj državi za cilj imaju očuvati ustavni, odnosno pravni poredak i na taj način zaštiti očuvanje stabilnosti i viših interesa koji su važni za cjelokupno društvo. Kroz zakone, sistem tri vlasti (zakonodavna, izvršna i sudska), jako i izgrađeno civilno društvo, medije i brojne druge partnere koji učestvuju u funkcioniranju neke države i društva.

Više argumenata u jedno spaja Mueller: „Rousseau je poput Thomasa Hobbesa prije njega smatrao da se vlada pojavila kako bi kontrolirala sukob interesa koji je postojao u anarhiji i da bi zadovoljila zajedničke interese zajednice. Predstavljanje anarhije kao sukoba interesa od strane ugovornika liči na ekonomistov opis sukoba interesa koji nastaje kada se pojedinci susreću i takmiče za oskudne resurse na tržištu. Kada analiziraju ovu konkurenčku

borbu, ekonomisti generalno prepostavljaju da pojedinci djeluju racionalno kako bi unaprijedili svoje dobro definirane interese. Ovaj postulat ponašanja leži u osnovi proučavanja politike u grani ekonomije koja se naziva 'javni izbor', i sve se više prepostavlja u formalnijim radovima u političkim naukama i sociologiji. Kao temeljni behavioralni postulat za čisto pozitivnu analizu cjelokupnog ljudskog ponašanja, primjenjivost prepostavke o racionalnom osobnom interesu može biti dovedena u pitanje. Ali kao temelj normativne analize političkih institucija, ova prepostavka izgleda nepobitna. Čak i ako se pojedinci ne ponašaju uvijek na savršeno racionalan način, oni bi vjerovatno željeli da njima upravljuju one institucije koje bi racionalno odabrali.“ (Mueller 1996: 50) Nedvojbeno je da svaki pojedinac umije *preći* granicu za koju ne bi volio da bude pređena od nekog drugog, a naročito ne od strane osoba na vlasti koje daleko više mogu zloupotrijebiti svoj položaj, ali u ovakvim slučajevima ustavi i mehanizmi kontrole igraju dvosmjerno važnu ulogu i podjednako se odnose na sve, i na vlast i na građanstvo. U svemu tome moraju postojati i određene moralne i etičke norme koje će kao prepostavka poslužiti za održanjem i očuvanjem društvenog poretku. Shodno tome: „Vladine laži krše povjerenje javnosti na načine koji mogu nanijeti ne samo takvu moralnu i etičku štetu već i značajne instrumentalne troškove. John Mearsheimer opisuje ove troškove kao onemogućavanje sposobnosti javnosti da smatra vladu odgovornom za nedolično ponašanje, frustriranje sposobnosti građana da donose informisane izbore glasanja, podrivanje procesa kreiranja politike kada se učesnici ne mogu osloniti na tuđe tvrdnje i otuđivanje vjere javnosti u demokratsko upravljanje. Što manje javnost vjeruje vradi, to će javnost manje sarađivati s njom, a vlast će, zauzvrat, biti manje efikasna – s tim da javnost trpi kolektivnu štetu kao rezultat. Kao samo jedna ilustracija, razne laži koje su izrekli vladini zvaničnici kao dio zataškavanja *Watergatea* nametnuli su ove vrste instrumentalnih troškova za povjerenje javnosti. S tim u vezi, neki komentatori tvrde da laži službenika za provođenje zakona da osiguraju priznanja ili pristanak na pretres mogu potkopati volju građana da imaju povjerenja u policiju i sarađuju s njom na načine koji ometaju efikasnost policije. Laži sudija na sličan način prijete da potkopaju vjeru građana u legitimnost pravosudnog sistema i njihovu spremnost da se oslove na njega i sarađuju s njim. Ukratko, vladine laži mogu nanijeti štetu nelojalnosti na načine koji ozbiljno povrijede ne samo ciljane pojedince već i šиру javnost.“ (Norton 2015: 83)

Kohezija i koordinirano djelovanje državnog aparata u saradnji sa civilnim društvom, ovakve izazove u današnjem vremenu može lako prevazići.

4.1. Nepromjenjivi dijelovi ustava

Kako smo i najavili, posvetit ćemo i određenu pažnju ovoj specifičnosti kada su ustavi u pitanju, naročito neki od njih. Postoji veliki broj ustava koji u svojim paragrafima ili čak već u samim preambulama ne dozvoljavaju mijenjanje određenih dijelova. Najčešće je tu riječ o nekim iznimno važnim slobodama, globalno prihvaćenim konvencijama, obećanjima za mir ili priznanju grešaka koje je država ranije napravila.

O tome detaljno govori Zlatić: „U nekim ustavnim dokumentima izričito se navodi kako se pojedini dijelovi, tj. odredbe ustava izuzimaju od mogućnosti promjene. Ovdje ustavotvorci svoju namjeru da određene dijelove ustava učine nepromjenljivima jasno i nedvosmisleno ističu već u samome tekstu ustava. Primjeri su takvih slučajeva brojni, kako u prošlosti tako i u tekstovima danas još uvijek važećih ustava. Zapravo, najveći broj vječnih klauzula i spada upravo u tu kategoriju. Među najpoznatijim, ako ne i najpoznatija, svakako je odredba čl. 79. st. 3. Temeljnog zakona (Ustava) SR Njemačke. Za razliku od izričitih odredaba o nepromjenljivosti, kada ih kao takve u ustavne tekstove unosi već sam ustavotvorac u trenutku donošenja ustava, u slučaju implicitnih zabrana i ograničenja promjene ustava imamo drugačiju situaciju. Naime ovdje ustavotvorac najčešće nije taj subjekt koji atribuciju „vječnosti“ pridaje određenim dijelovima ustava, nego je u pitanju neko drugo tijelo, najčešće sud. Jednako tako, ta implicitna zabrana promjene najčešće se pojavljuje tek naknadno, dakle u većini slučajeva ne prati ustavni dokument od samog početka njegova postojanja.“ (Zlatić 2019: 28), a onda u nastavku još dodaje: „Kada govorimo o nepromjenljivim dijelovima ustava, treba imati na umu kako među njima postoje brojne razlike. Ponajprije, određeni bi ustavni tekstovi, prema naumu njihovih tvoraca, trebali biti izuzeti od promjena u cijelosti. Dakle takvi ustavi nemaju rok trajanja. Jednom doneseni, trebali bi služiti uređenju države i društva sve dok država i društvo postoje. Dostignute su krajnje granice mogućeg razvoja.“ (Zlatić 2019: 28) O granicama u pogledu razvoja i modernizacije nećemo govoriti ovom prilikom i u ovom radu, prioritetno iz razloga što bismo pokušali dokazati tezu o neophodnosti modernizacije u tako važnim sferama, ali

zasigurno da za neka društva u određenim trenucima djeluje kako ne idu naprijed brzinom kakvu su u toku svog *razvoja* imala.

Nije se teško usaglasiti sa tezom o nepromjenjivim dijelovima ustava. Ipak, čak i ona bi trebala biti kontrolisana na neki način, naročito zbog smjene generacija i nastavka evolucije čovjeka i njega kao društvenog bića. Ponovo bi sve trebalo riješiti na nivou šireg društvenog konsenzusa u kojem bi učestvovalo cijelo društvo, glasanjem, davanjem svog mišljenja kroz lični izbor.

Ali ovo definitivno jeste jedan od načina očuvanja ustava i ustavnog poretka.

4.2. Ustavni sud u ulozi građanskog pr(a)vobranitelja

Ustavni sud je jedna od najvažnijih institucija svake države koja drži njen ustavni poredak, štiti njen suverenitet i integritet, a pored svega štiti interes građana i čuva njihova prava i slobodu. Protivustavno djelovanje je težak prijestup i smatra se nezakonitim činom, tačnije za to su propisane zakonom utvrđene kazne rigoroznog karaktera sa nultom tolerancijom posebice u nekim državama. „Neophodno je, na početku, napraviti razliku između djela koja jesu ili mogu biti, i onih koja bi trebala biti krivična djela.“ (Bentham 2000: 158), ali to se u slučaju protivdržavnog djelovanja doima jednostavno očiglednim. S druge strane, jako teško bi bilo ući u arbitražu onoga što se smatra protuustavnim djelovanjem ako živimo u državi čiji ustav najblaže rečeno krši naša osnovna prava.

Nerijetko ustavni sudovi trpe najteže *udarce* javnosti i politike kada je riječ o nekim važnim društvenim pitanjima u pogledu kojih moraju da donesu zakonite odluke. Jedan takav primjer nam predstavlja Smerdel: „Politički procesi koji se odvijaju tijekom aktualne krize parlamentarizma imaju svoje uporište u interpretaciji, reinterpretaciji, uporabi i zlouporabi ustavnih i općenito političkih institucija. Pri tome, u središtu su pozornosti institucije neposredne demokracije i referendumi. Parlament i sudstvo, posebno ustavno sudstvo predmet su veoma oštре kritike populističkih kandidata.“ (Smerdel, 2019: 769) Iz tog razloga ustavni sud čine najistaknutije sudije i dokazani stručnjaci u ovoj oblasti. Oni znaju kako u isto vrijeme zaštiti interes države i građana također štiteći i ustavni poredak.

Korisno je istaknuti i to da: „Jedan od razloga zašto je zakon ustava nesavršeno shvaćen je taj što ga prerijetko stavljamo uz bok ustavnim odredbama drugih zemalja.“

(Dicey 1915: 122) Riječ je o nekonsolidiranim državama i društvima u kojima se ustavni zakon često krši, a u slučaju izostanka aktivne uloge ustavnog suda i očuvanja ustavnog poretku, društvo ide ka anarhiji. To daje prostora za drugačije ideje: „Cilj je koncipiranje i ozbiljenje građanskog (civilnog) društva koje podrazumijeva u okruženju države ('odozgo') slobodu samoorganiziranja ('odozdo') od doma do domovine. Bez obzira što u sadašnjem trenutku dominira država, procesom daljnje demokratizacije društva koje u svojoj političkoj organizaciji neće počivati na monopolizaciji sile, već na međusobnom povezivanju suradnji i konsenzusu, lokalno političko povezivanje imat će značajniju ulogu.“ (Radman 2010: 80) Bilo kako bilo, akcenat je na poštivanju odluka suda i preuzetih prava i obaveza koje nam kao građanima jedne države ona dodjeljuje.

4.3. Globalni okviri očuvanja pravnog porekta

Jedna studija u svom zaključku donosi zanimljiv komentar: „Koncept 'svjetskog mira' kao ljudskog idea, odnosi se ne samo na izbjegavanje rata i nasilja, već i na saradnju na mirnom rješavanju sporova, te poziva na slobodu, sigurnost, razvoj i ljudski prosperitet širom svijeta. Ovaj pokret je dobio zamah u 20. vijeku od strane međunarodne zajednice i korišten je kao model za formiranje i aktiviranje međunarodnih organizacija, uključujući Ujedinjene nacije. Osim očuvanja međunarodnog mira i sigurnosti, kao najvažnijeg zadatka, Ujedinjene nacije su posvetile veliku pažnju odnosu između mira, sigurnosti i razvoja, te su se u velikoj mjeri borile da zaštite distribuciju pravde širom svijeta.“ (Navazeni i Nabawi 2017: 197) Dijelom smo se dotaknuli ovakve ideje u ranijim poglavljima i zastupamo mišljenje da ona ima smisla, preciznije da se za nju vrijedi boriti. Samo uzajamnim poštovanjem, priznavanjem i prihvatanjem države mogu međusobno osigurati mir i prosperitet, a tako od lokalnog preko regionalnog i nacionalnog pa sve do supranacionalnog nivoa saradnje, mogu jačati svoju unutrašnju stabilnost i očuvati svoj pravni poredak.

Hardt i Negri u svojoj knjizi Imperij, oštro su pesimistični u pogledu „svjetske vlade“, ali istini za volju, nužno njeno postojanje nije ni potrebno. O tome govore ovako: „Na prvi pogled i na razini posve empirijskoga opažanja, novi svjetski ustavni okvir izgleda kao neuredan pa čak i kaotični skup nadzora i predstavničkih organizacija. Ti su globalni ustavni elementi raspoređeni u široki spektar tijela u nacionalnim državama, u udruženjima nacionalnih država i u međunarodnim organizacijama svih vrsta. Oni su podijeljeni po

funkciji i sadržaju kao što su politički, monetarni, zdravstveni i obrazovni organizmi. A njih presijecaju poprijeko razne proizvodne djelatnosti. Međutim, ako pomnije pogledamo, taj neuredan skup ipak sadrži neke referentne točke. One su manje elementi reda a više matrice koje omeđuju relativno koherentne obzore u neredu globalnoga pravnoga i političkoga života.“ (Hardt i Negri 2003: 260) Oni dalje nastavljaju u obrazlaganju svoje teze i pozicioniranju različitih aktera počevši od SAD-a do marginalnih država kroz određenu vrstu piramidalne stratifikacije koju nećemo konkretnije komentarisati.

Zadržat ćemo povoljan kurs koji nagovještava da internacionalizacijom i sve učestalijim ispreplitanjem interesa država, njihovi ustavi i stabilnost društva u modernom dobu postaju sve izgledniji, a najvažnije od svega zasnivaju se na volji naroda uz ograničenje moći pojedinca.

Ustave ne trebamo i ne smijemo doživljavati kao *savršene*, zauvijek finalizirane dokumente koji – kakav utisak često ostavljaju – svojom nepromjenljivošću osuđuju nas na prihvatanje okolnosti i pravila okruženja u kojem smo se rodili. Oni se mijenjaju, njihova priroda se mijenja, sistemi koji proizlaze iz njih se također mijenjaju, pogotovo ako su demokratski i ako živimo u liberalno-demokratskim društvima.

Zakoni jedne države zajedno sa ustavnim i drugim sudovima, ekspresivno stanovništvo, referendumi, dobra regionalna saradnja, uključenost i involviranost u globalne interese i pitanja, a naročito svaki građanin kao pojedinac, mogu doprinijeti jednom drugaćijem, sasvim novom *društvenom ugovoru* i tipu ustava o kojima ćemo govoriti u sklopu posljednjeg istraživačkog poglavlja ovog rada.

Nakon interpretacije ustava, njihovih sistema i najvažnijih značajki, da bismo jasnije ilustrovali i prikazali različitosti istih tih ustava i ustavnih sistema, u narednom poglavlju pregledom brojnih zanimljivosti pet država u pogledu njihovih ustava, komparirat ćemo funkcionalnost i mogućnost funkcioniranja ustava u specifičnim društvima, jer su – u konačnici – sva posebna na svoj način.

Peti dio

I Pet ustava – različitosti i sličnosti

1. Bosna i Hercegovina – Ustav iz mirovnog sporazuma

Jedna od najspecifičnijih država na svijetu zasigurno je Bosna i Hercegovina. Država koja svoju višestoljetnu postojanost i kontinuitet državnosti, nakon agresije na nju i četverogodišnjeg rata koji je rezultirao genocidom i udruženim zločinačkim poduhvatom počinjenim od strane susjednih zemalja, nastavlja u okvirima Dejtonskog mirovnog sporazuma u koji je *ugrađen* i njen ustav. Mirovni sporazum i ustav Bosni i Hercegovini propisuju jedan od najsloženijih političkih sistema te brojne karakteristike od kojih je tročlano predsjedništvo samo jedna od njih.

Aktuelni Ustav Bosne i Hercegovine važi za diskriminoran i anti-demokratski, prioritetno jer svim građanima ove države ne garantuje ostvarenje njihovog političkog prava, odnosno prilike da biraju i budu birani. Birati mogu svi, ali ako želite biti izabrani kao član predsjedništva ili na primjer biti delegat u Domu naroda Bosne i Hercegovine, morate pripadati jednom od tri konstituentna naroda: Bošnjacima, Hrvatima ili Srbima. „Druga diskriminatorska odredba je ona koja govori o pravu građana iz jednog entiteta da glasaju samo unutar tog entiteta i to npr. ili za bošnjačkog ili za hrvatskog člana predsjedništva u Predsjedništvu BiH, u Federaciji BiH ili srpskog člana predsjedništva u Predsjedništvu BiH u Republici Srpskoj.“ (Mujagić 2010: 72) Entitet Federacija je na svom nivou razriješio situaciju sa federalnim Domom naroda, izmjenama Ustava, tako da u Dom naroda Federacije Bosne i Hercegovine mogu ući i „ostali“, tačnije imaju svoju kvotu, ali i on je u samom početku bio diskriminoran poput državnog Ustava.

Bosna i Hercegovina ima dvodomski parlament, a i u tom pogledu je jedan od rijetkih primjera, da bi zakon bio odobren, moraju ga usvojiti oba doma. Izvršnu vlast na državnom nivou predstavljaju Predsjedništvo i Vijeće ministara, a sudsku Ustavni sud Bosne i Hercegovine i Sud Bosne i Hercegovine. „U bosanskohercegovačkom pravnom sistemu, s tačke gledišta normativne hijerarhije, formalno ustavno pravo ima najviši položaj u pravnom sistemu. Prema tome, Ustav BiH je najviši pravni akt na ljestvici normativne hijerarhije. Na osnovu formalnog ustavnog prava donose se okvirni zakoni i zakoni. Samim tim, zakoni

moraju biti u skladu sa formalnim ustavnim pravom kako u procesnom smislu (ko ih smije donijeti i na osnovu koje procedure), tako i u materijalnom smislu (koju materiju regulišu). U protivnom zakon je protivustavan, mada takav zakon ostaje na snazi do njegovog formalnog stavljanja van snage. Na osnovu zakona donose se niži pravni akti opšte pravne prirode, kao što poslovni (na primjer, Poslovnik o radu Ustavnog suda Republike Srpske je donesen na osnovu Zakona o Ustavnom sudu Republike Srpske), ili pravilni (na primjer, Pravilnik o disciplinskoj odgovornosti državnih službenika u institucijama Bosne i Hercegovine). Na osnovu Ustava, zakona i nižih pravnih akata donose se individualni i konkretni pravni akti, kao što su presude, odluke, rješenja, naredbe i sl. Iz ovoga vidimo da viši hijerarhijsko-normativni sloj predstavlja izvor na osnovu kojeg se može proizvesti niži pravni akt.“ (Ademović, Marko i Marković 2012: 21) Pored ovoga, stvari se dodatno komplikiraju jer je i entitetima dozvoljeno da imaju svoje ustave.

Administrativno, Bosna i Hercegovina ima dva entiteta i deset kantona. Na ovaj način, ova država ima tri nivoa vlasti: državnu, entitetsku i kantonalnu. Svaka od njih ima svoju vladu, svoje ministre, predstavnike u skupštinama/parlamentima. U entitetu Republika Srpska niža administrativna jedinica je općina, dok u entitetu Federacija to je kanton, pa tek onda općina. Oba entiteta i kantoni imaju svoju izvršnu, zakonodavnu i sudsku vlast.

Ova država u skladu sa Dejtonskim mirovnim sporazumom ima i Visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu koji je glavni i konačni arbitar kada su u fokusu pitanja i pravila koja propisuje Sporazum. Bosna i Hercegovina ima snažno prisustvo *stranog* elementa, kako formalno tako i neformalno. Primjer za to je upravo Ustavni sud: „Jedna je od iznimnih institucija koja je ustanovljena Dejtonskim mirovnim sporazumom, iznimna po tome što se s vremena na vrijeme bavi ključnim pitanjima konflikta. To je glavna hibridna institucija u državi koja je sastavljena od šest domaćih sudaca – dva Bošnjaka, dva Hrvata i dva Srbina – kao i tri međunarodna suca koje bira Europski sud za ljudska prava. Sastav ovog suda rezultirao je uravnoteženim pristupom etnički obojenim pitanjima, a odluke koje Sud donosi smatraju se korisnim za sve građane koji žive u ovoj državi bez obzira na njihovo etničko porijeklo. Ovo je naročito vidljivo u presudama Suda u pitanjima diskriminacije na osnovu etničke pripadnosti.“ (Friedrich Ebert Stiftung 2018: 6) Danas, institucije poput ove su glavni kamen spoticanja u dogовору о најваžnijim državnim pitanja jer srpski

predstavnici odbijaju razgovarati o novim zakonima i društvenim reformama uz prisustvo „stranaca“ u odlučujućim institucijama.

Iako proizašao iz mirovnog sporazuma, Ustav Bosne i Hercegovine ne čini sam sebe konačnim ni nepromjenjivim. U Članu X, Izmjene i dopune stoji: „Ovaj Ustav može biti mijenjan i dopunjavan odlukom Parlamentarne skupštine, koja uključuje dvotrećinsku većinu prisutnih i koji su glasali u Predstavničkom domu.“, a u nastavku se nadopunjuje – što možemo uzeti kao primjer nepromjenjivog dijela ustava o koje smo pisali – „Nijednim amandmanom na ovaj Ustav ne može se eliminisati, niti umanjiti bilo koje od prava i sloboda iz člana II ovog Ustava, niti izmijeniti ova odredba.“ (Ustav Bosne i Hercegovine) U svemu ovome situaciju najviše komplikuje – paradoksalno – upravo taj multietnički i multikulturalni karakter Bosne i Hercegovine koji se izražava kroz nacionalističke i velikodržavne ideje sve tri dominantno zastupljene etnije. „Sigurno je da se kvalitet multikulturalnosti Bosne i Hercegovine ne može pripisati tradicionalnom bosanskohercegovačkom društvu, nego njegovoj izloženosti tvorevinama imperijalnog tipa koje su se smjenjivale u Bosni i Hercegovini. U prilog ovoj tvrdnji idu klasični primjeri, od Rimske do Otomanske imperije, u kojoj su živjeli pripadnici mnogih naroda čije su se kulture susretale, dodirivale, ili miješale.“ (Mujagić 2012: 237) Ipak, sve te historijske *uspomene* ostavile su trajne ožiljke tokom formiranja nekih novih identiteta koji iz današnje perspektive teško pristaju na kompromis.

Koliko god imao negativne konotacije, Ustav Bosne i Hercegovine je ostavio na raspolaganje svoje izmjene donosiocima odluka u ovoj državi. One su na čekanju jer je politička situacija konstantno u negativnom *naboju*. „Bosanskohercegovačko političko društvo živi u stanju permanentnog sukoba zbog nemogućnosti da odgovori na pitanje o kolektivnom identitetu. Sporazum o fundamentima glavni je preduvjet stabilne i dobro uređene zajednice i zajedničkog života i, koliko god bio turbulentan, mora proizvesti makar i najmanju supstancu na osnovi koje se vrednuje vlastiti identitet i međusobni odnosi.“ (Radica 2016:21) A za ovakvim rješenjem traga se već skoro tri decenije.

Ako bismo prepostavili da je jedna od uloga ustava da pojednostavi i olakša uređenje jednog društva i na osnovu pravila koja propisuje unaprijedi život građana te države, ne bismo mogli reći da je to uslov koji Ustav Bosne i Hercegovine ispunjava. Naprotiv.

2. Sjedinjene Američke Države – Mi, narod!

Sjedinjenje Američke Države važe za najmoćniju državu današnjice. U svakom pogledu nadmoćni u poređenju s drugim zemljama, SAD vodi glavnu riječ u globalnoj politici. Korijeni Ustava SAD-a datiraju s kraja 18. stoljeća i zajedno sa Deklaracijom o nezavisnosti predstavlja jedne od najpoznatijih dokumenata američkog društva. Postoji niz zanimljivosti o ovom Ustavu, a neke od njih su da Ustav SAD-a ima 4400 riječi, da je najstariji i najkraći pisani ustav bilo koje velike vlade na svijetu i da je najstarija osoba koja je potpisala Ustav bio Benjamin Franklin (81), dok je najmlađi bio Jonathan Dayton iz New Jerseyja (26). (State Bar of New Mexico 2024) Kao svjetski lider, SAD istrajavaju na putu demokratizacije svih društava neovisno gdje se ona nalazila i kojoj državi pripadala, naročito ako za to postoji viši interes.

Država ima izraženu ulogu predsjednika, a zakonodavnu vlast čini Kongres sa dva doma. Politička konkurenca se svodi na dvije suprotstavljene političke struje, Demokrate i Republikance.

Obzirom da je prethodno prezentirani ustav bio Ustav Bosne i Hercegovine, nakratko uporedimo ova dva ustava. Mujagić tvrdi: „Najveća posebnost Američkog ustava jeste da ne prepoznaje etničke zajednice na jednak način kako je to određeno u Ustavu Bosne i Hercegovine, osobito kada razmatramo *Zakon o pravima* u Sjedinjenim Državama kao prvih 10 amandmana Ustava SAD-a, kojima su sva individualna prava građana u potpunosti zaštićena i zagarantirana. Stručnjaci su mišljenja da postoje elementi američkog ustavnog sistema koji bi mogli funkcionirati za Bosnu i Hercegovinu. Jedan od njih je struktura američke vlade kao građanske i sekularne države. (Mujagić 2022: 157) Posvetimo sada više pažnje pomenutim amandmanima.

Ono na šta su Amerikanci posebno ponosni jeste njihov Zakon o pravima sastavljen od 10 amandmana (koji su kasnije nadopunjeni novima). Ovi amandmani su sami vrh američkog pravosudnog sistema. Prezentirajmo ih redom:

- Amandman 1: Slobode, peticije, okupljanja (sloboda vjeroispovijesti, ne dozvoljavanje favorizovanja jedne religije od strane države, sloboda govora i medija, mirna okupljanja i protesti);

- Amandman 2: Pravo na nošenje oružja;
- Amandman 3: Razmještaj vojnika (zabrana korištenja privatnih kuća za potrebe vojske);
- Amandman 4: Pretres i uhićenje (zabrana vlasti za neosnovani pretres i uhićenje pojedinca ili napadaj njegovog privatnog vlasništva);
- Amandman 5: Prava u kaznenima predmetima (nemogućnost suđenja za isto djelo dva puta, proces mora uključivati porotu, optuženi imaju prava koja ih štite od samo-inkriminacije);
- Amandman 6: Pravo na pravično suđenje;
- Amandman 7: Pravo u građanskim parnicama (dozvoljava suđenje s porotom u građanskim predmetima);
- Amandman 8: Kaucije, novčane kazne, kazne (zaštita protiv ogromnih novčanih kaucija i od okrutnih kazni, naročito kada su u pitanju smrtne kazne);
- Amandman 9: Prava zadržana od strane naroda (ako neka prava nisu navedena u Ustavu, ne znači da ih građani nemaju);
- Amandman 10: Prava država (Saveznoj vlasti pripadaju ovlasti izričito delegirane Ustavom, ako nisu definisane onda pripadaju saveznoj državi ili narodu).

Zanimljiv podatak je također i taj da „Ustav možda nikad ne bi bio ratificiran da tvorci nisu obećali dodati Povelju o pravima. Prvih deset amandmana na Ustav dali su građanima više povjerenja u novu vladu i sadrže mnoge od najcjenjenijih sloboda današnjih Amerikanaca.“ (National Archives 2021) Amandmani su dodatno učvrstili povjerenje građana i SAD uživa kontinuitet stoljeća povjerenja u državu i institucije od strane svog stanovništva.

Vrijedi ovom prilikom spomenuti još jednu iznimno važnu dokumentaciju. „The Federalist, koji se obično naziva Federalist Papers, je serija od 85 eseja koje su napisali Alexander Hamilton, John Jay i James Madison između oktobra 1787. i maja 1788. Eseji su objavljeni anonimno, pod pseudonimom 'Publius', u razne njujorške državne novine tog vremena. Federalistički dokumenti su napisani i objavljeni kako bi se podstakli Njujorčani da ratifikuju predloženi Ustav Sjedinjenih Država, koji je sastavljen u Filadelfiji u ljeto 1787. U lobiranju za usvajanje ustava u odnosu na postojeće članove Konfederacije, eseji

objašnjavaju određene odredbe Ustava u detalje. Iz tog razloga, i zbog toga što su Hamilton i Madison bili članovi Ustavne konvencije, Federalistički dokumenti se danas često koriste da pomognu u tumačenju namjera onih koji sastavljaju ustav.“ (Library of Congress 2024) Ovo djeluje kao sjajan način kako približiti ustav građanima i zadobiti njihov pristanak na potpuno poštivanje i podršku u implementaciji.

Establišment SAD-a kroz sve ove godine suštinski nije mnogo mijenjao kada su ustavna pitanja u fokusu. „Po svojem unutarnjem političkom uređenju Sjedinjene Američke Države su republika zasnovana na federalnom ili federativnom načelu. Federalni ustroj, nasuprot konfederalnom i unitarnom državnom ustroju, označava podjelu suvereniteta između federacije i saveznih država koje ju sačinjavaju.“ (Podobnik 2005: 22) Ovo je karakteristika koja SAD ne izdvaja kao specifičan primjer u svijetu, ali zasigurno jeste jedan od država sa najvećim brojem saveznih država. „Savremeni američki naučnici naglašavaju da je dihotomija između zagovornika *življenja* konstitucionalizma i njihovih protivnika – pristalica originalizma, samo prividna. Iz perspektive postojanja američke savezne države, 27 amandmana na američki ustav je mali broj. Neki od njih, predloženi i ratifikovani u 18. veku, zapravo su dopunili Ustav. Očigledno je da Amerikanci ne biraju ustavne promjene putem amandmana na formalan način. Oni preferiraju razvoj Ustava kroz nove načine tumačenja i neke neformalno – suštinske promjene. Neformalne promjene američkog ustava uzrokuju da je američki ustavni akt i dalje u dodiru sa promjenjivom političkom stvarnošću.“ (Sokalska 2019: 448) U svemu tome se osjeti i neka vrsta političke pragmatizma, kako *očeva pronalazača* koji su Ustav sastavili na taj način, tako i *nasljednika* koji su sačuvali njegovu stvarnu vrijednost tako dugo. „Reformatori krajem 1960-ih godina potiču države na preuzimanje aktivističke uloge slične ulozi federalne vlade, što izaziva reakciju građana skeptičnih prema pretjerano skupoj državnoj vlasti, izoliranoj od javnog nadzora“ (Kostadinov 2007: 304), a ovo ponovo potvrđuje da prosječni građani SAD-a nemaju mnogo zamjerki kada je u pitanju politički sistem proizašao iz Ustava.

Ponovo naglasimo najvažnije pojedinosti: „Napisan 1787. godine, ratificiran 1788. i koji je na snazi od 1789. godine, Ustav Sjedinjenih Država je najduže sačuvana pisana povelja vlade na svijetu. Prve dvije riječi – “Mi, ljudi” – potvrđuju da vlada Sjedinjenih Država postoji da bi služila svojim građanima. Prevlast naroda preko njegovih izabranih

predstavnika priznata je u članu I, koji stvara Kongres koji se sastoji od Senata i Predstavničkog doma... Predsjedniku je dozvoljeno da stavi veto na određene zakonodavne akte, ali Kongres ima ovlaštenje da nadglosa predsjednički veto dvotrećinskom većinom oba doma. Ustav također predviđa da Senat savjetuje i daje saglasnost o ključnim imenovanjima u izvršnoj i sudskoj vlasti i o odobrenju za ratifikaciju ugovora.“ (Ustav SAD-a) Ovim smo dobili i potrebne informacije o načinu organizacije zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Kako Quint smatra: „Za razliku od mnogih modernih ustava, Ustav Sjedinjenih Država nije bio direktni proizvod društvene ili političke kataklizme. Članovi Konfederacije usvojeni su pod pritiscima Revolucionarnog rata, ali je Ustav sastavljen šest godina nakon završetka te borbe – ne kao odgovor na velike vojne događaje ili političke preokrete, već radije iz dubokog nezadovoljstva radom vlade prema Članovima.“ (Quint 1988: 369)

Završimo poglavlje uz nekoliko zanimljivosti. „Izdaja se generalno smatra najvišim zločinom koji se može počiniti u civilnom društvu, jer ima za cilj rušenje vlasti i javni otpor snagom svojih ovlašćenja. Njegova tendencija je da stvori univerzalnu opasnost i alarm; i zbog toga je posebno odvratan i često posjećivan s najdubljim javnim ogorčenjem.“ (Story 2003: 808) Nesumnjivo to zvuči isuviše filmski *američko*. Članovi Ustavne kovencije većinom su bili advokati, tačnije njih 34 od 55 je studiralo pravo. Ovo mnogo govori o ekspertizi koja je korištena za kreiranje ovakvog ustava, a koja je generalno potrebna kada su u pitanju i obični zakoni, a naročito ustavi. „Amerikanci vole svoj Ustav, čak i sa njegovim manama. I sigurno je imao nekih mana tokom svojih više od dva stoljeća - neke velike greške koje su otklonjene, poput ropstva i prohibicije, i brojnih manjih koje su još uvijek s nama, poput pravila koje je spriječilo nedavne guvernere Kalifornije i Mičigena od toga da se ponude kao predsednički kandidati.“ (National Archives 2023) Iz ovog razloga smo ranije naglašavali zašto ustav ne treba shvatati kao nepromjenjivu materiju nego kao vrhovni zakon koji treba da se prilagođava vremenima, okolnostima i modernim dostignućima društva.

3. Indija – Najduži ustav na svijetu

Ako bismo pokušali kreirati listu najčudnijih zemalja na svijetu, Indija bi sigurno bila jedna od njih. I to ne po jednoj ili nekolicini karakteristika, nego po veoma velikom broju specifičnosti, unikatnoj tradiciji i kulturi, običajima i ljudima koji u njoj žive. Kao druga

najmnogoljudnija zemlja na svijetu, Indija također važi za najmnogoljudniju demokratiju, iako i u vezi takvih stavova postoje određene *komplikacije*.

Indija spada u red zemalja koje su prošle kroz teška vremena kolonizacije koja je trajala predugo od strane Britanije te je svoj ustav dočekala kao veliku pobjedu konačne samostalnosti i slobode. „Indijski ustav, najduži od bilo koje suverene nacije na svijetu, pruža sveobuhvatan okvir za vođenje i upravljanje zemljom, imajući u vidu njenu društvenu, kulturnu i vjersku raznolikost. Poseban dokument sa mnogim izvanrednim karakteristikama, Ustav Indije je najduži pisani ustav bilo koje suverene nacije na svijetu. Originalni tekst Ustava je sadržavao 395 članova u 22 dijela i osam priloga. Stupio je na snagu 26. januara 1950. godine, na dan koji Indija svake godine slavi kao Dan Republike. Broj članaka je od tada povećan na 448 zbog 100 izmjena. Ustav je uobličila Konstitutivna skupština Indije, koju su osnovali članovi pokrajinskih skupština koje je izabrao narod Indije. Dr Sachidanand Sinha bio je prvi predsjednik Ustavotvorne skupštine. Kasnije je za njegovog predsjednika izabran dr Rajendra Prasad. Dr BR Ambedkar, predsjedavajući odbora za izradu nacrta, smatra se glavnim arhitektom indijskog ustava koji pruža sveobuhvatan i dinamičan okvir za vođenje i upravljanje zemljom, imajući u vidu njenu jedinstvenu društvenu, kulturnu i vjersku raznolikost.“ (Embassy of India, Kabul Afghanistan 2024) Za razliku od Ustava SAD-a, Indijski ustav prošao je kroz različite modifikacije i izmjene, naročito kada su u pitanju teritorijalne izmjene koje su se dešavale na *terenu* u posljednjih nekoliko decenija.

Nešto slično dosta blažoj verziji Zakona o pravima u SAD-u, „Ustav svakom građaninu Indije daje šest osnovnih prava. To su: pravo na jednakost, pravo na slobodu, pravo protiv eksplotacije, pravo na slobodu vjeroispovijesti, kulturna i obrazovna prava, pravo na ustavni pravni lik.“ (Unacademy 2024) Jasno je da su ova prava najviše usmjerena i reflektiraju se na specifičnu etničko-religijsku sliku Indije koja je iznimno heterogena.

Ustav Indije je tip ustava koji ne zazire i od preciziranja onih trivijalnih stvari koje se definišu ili drugim zakonima ili nižim zakonskim aktima. Na primjer, „Svaki građanin ima i ovime je zajamčeno jednako pravo pristupa i korištenja svim javnim mjestima, bunarima, rezervoarima, kanalima, putevima i drugim sredstvima prevoza i komunikacija, školama i fakultetima, parkovima, baštama i muzejima, bolnicama, ambulantama i odmaralištima koja

se održavaju o javnom trošku iz lokalnih, pokrajinskih ili centralnih fondova ili se pomažu iz istih.“ (Rao 1967: 51) Ovakvi primjer dodatno *opravdavaju* njegovu dužinu.

Proces kreiranja i usvajanja Ustava Indije je bio dug i mukotrpan. „Da budemo precizni, bilo je potrebno 2 godine, 11 mjeseci i 18 dana da se završi konačni nacrt indijskog ustava koji je stupio na snagu sa ukupnim izdacima od 6,4 miliona funti.“ (B.Pac 2022)

Vrijedi istaći uvodne rečenice i opet napraviti kratku komparaciju sa Ustav SAD-a koji također počinje istim riječima. Ovako to izgleda: „Mi, narod Indije, nakon što smo svečano odlučili da Indiju konstituišemo u suverenu socijalističku sekularnu demokratsku republiku i da svim njenim građanima obezbjedimo: pravdu, društvenu, ekonomsku i političku; slobodu misli, izražavanja, vjerovanja, vjere i obožavanja; jednakost statusa i mogućnosti; i promovirati među njima bratstvo osiguravajući dostojanstvo pojedinca i jedinstvo i integritet nacije; U našoj Skupštini 26. novembra 1949. Ovim usvajamo, donosimo i dajemo sebi ovaj ustav.“ (Ustav Indije) Sa svim svojim propustima i nedostacima, ipak se može konstatirati da je ovaj ustav bio jedna velika prekretnica u društvenom životu Indije te da je mnoge stvari pokrenuo sa *mrtve tačke*. Vjerovatno spada u jedan od najvećih historijskih događaja u modernom dobu Indije. „Arhitekti indijskog ustava uključili su odredbe za izmjene i dopune kako bi se prevazišla neriješena pitanja koja bi mogla uzneniriti naciju u budućnosti. Kako vrijeme neprestano prolazi, tako se i zakon stalno razvija. Za ustav nacije je ključno da bude u stanju da se prilagodi društvenim, ekonomskim i političkim okolnostima stanovništva koje se stalno mijenja. Da nije bilo procedura za ustavne amandmane, pojedinci bi morali da modifikuju ustav neustavnim sredstvima, kao što je reforma, koja je i izuzetno teška, ali i ne poštuje supremaciju ustava.“ (Bhattamishra 2023: 12) Uzimajući u obzir širi geopolitički kontekst kada je u pitanju Indija, s pravom možemo očekivati da nas u budućnosti čeka pravno-politološki zanimljivo vrijeme njenih ustavnih okolnosti i implikacija.

4. Japan – Ustav koji obećava mir

Postoje države čiji pomen imena ne budi tako lijepe uspomene, naročito onima koji te „uspomene“ dobro pamte na svojoj koži. Zahvaljujući Drugom svjetskom ratu, Japan spada u tu neslavnu kategoriju. Ali, vjerovatno ne postoji zemlja koja je uradila više od istog tog

Japana da popravi svoj imidž, prizna svaku moguću krivicu za učinjene nepravde i katastrofe te da cijelom svijetu obeća da se tako nešto više nikad neće ponoviti.

Japanci su to toliko ozbiljno shvatili, da su dio toga čak *ugradili* i u svoj Ustav. Član 9 Ustava u potpunosti odbacuje rat kao mogućnost i zabranjuje postojanje svih vrsta oružanih snaga u Japanu, pa čak i onih obrambenih. To se promijenilo u 1954. godini uvođenjem Snaga samoodbrane koje izričito služe za očuvanje mira u ovoj državi.

Prve rečenice samog Ustava počinju ovako: „Mi, japanski narod, djelujući preko naših propisno izabralih predstavnika u Kokkai (japanski parlament), odlučili smo da ćemo za sebe i svoje potomstvo osigurati plodove mirne saradnje sa svim narodima i blagoslove slobode širom ove zemlje, i odlučili smo da nas nikada više neće posjetiti užasi rata kroz djelovanje vlade, proglašavamo da suverena vlast živi u narodu i čvrsto uspostavljamo ovaj Ustav. Vlada je sveto povjerenje naroda, vlast za koje proizilazi iz naroda, čije ovlasti vrše predstavnici naroda i čije koristi uživa narod. Ovo je univerzalni princip čovječanstva na kojem se zasniva ovaj Ustav. Odbacujemo i opozivamo sve ustave, zakone, uredbe i reskripte koji su u suprotnosti sa ovim. Mi, japanski narod, želimo mir za sva vremena i duboko smo svjesni visokih ideaala koji kontrolišu međuljudske odnose, i odlučili smo da sačuvamo svoju sigurnost i postojanje, vjerujući u pravdu i vjeru miroljubivih naroda svijeta. Želimo da zauzmemo počasno mjesto u međunarodnom društvu koje teži očuvanju mira, i protjerivanju tiranije i ropstva, ugnjetavanja i netolerancije za sva vremena sa zemlje. Prepoznajemo da svi narodi svijeta imaju pravo živjeti u miru, bez straha i neimaštine. Vjerujemo da nijedna nacija nije odgovorna sama sebi, već da su zakoni političkog morala univerzalni; i da je poštivanje takvih zakona obaveza svih nacija koje žele održati svoj suverenitet i opravdati svoj suvereni odnos s drugim narodima. Mi, japanski narod, prisežemo našom nacionalnom čašcu da svi svojim resursima ostvarimo ove visoke ideale i ciljeve.“ (Ustav Japana) Ovaj ustav stupio je na snagu 1947. godine, nedugo nakon poraza i okončanja rata bacanjem atomske bombe na Japan.

Japan važi za naciju sa neprocjenjivom i dugom tradicijom te gaji praksu ustava. „Nakon što je preveden na japanski, jezik Ustava iz 1947. osuđen je kao *batakusai* (što znači zapadni), a dijelovi teksta su zaista direktno odražavali američki ustav, Deklaraciju o nezavisnosti i Atlantsku povelju. Također je odražavao dokument američkog ratnog

planiranja o 'Reformi japanskog vladinog sistema' (SWNCC 228). Ipak, dokument nije bio toliko američki kao što su neki kritičari voljeli da tvrde. Nedavne komparativne studije pokazale su da gotovo svi ustavi koriste 'globalni idiom' svog vremena. 'Mi ljudi', na primjer, izraz je koji se pojavljuje u skoro 15% od 476 ustavnih preambula od 1789. godine; 'vladavina prava' u 11%; i 'prava čovjeka' u 10%. Sve tri fraze postale su mnogo češće nakon Drugog svjetskog rata i ponovo nakon završetka Hladnog rata 1990-ih, obilježavajući najnoviji globalni val inovativnog imitiranja.“ (Gluck, Carol 2019: 51) Na široko poznata čast i ponos Japanaca je ovim doživjela atak na svoj integritet, ali Japanski narod je spremno podnio takvu žrtvu zarad katarze za koju su vjerovali da im je potrebna nakon rata.

Nema konkretnih indicija da će se ovaj Ustav suštinski mijenjati. „U 70 godina od njegovog proglašenja, ustav Japana nikada nije revidiran. Zaista, nijedna politička stranka nije ni pokušala da pokrene amandman u Dijeti, a kamoli da ga iznese na glasanje. Ipak, japanske političke stranke i japanski narod izgledaju otvoreniji nego ikada prije za razmatranje ustavne revizije – barem u drugim pitanjima osim odbrane.“ (The Diplomat 2016) Stoga i nakon toliko decenija Japan prema svom uređenju ostaje unitarna parlamentarna konstitucionalna monarhija, sa izraženom ulogom premijera uz dvodomski parlament. „Jedna od osnovnih ideja vladajuće Liberalno-demokratske partije od njenog nastanka je revizija Člana 9 Ustava Japana. Među idejama za provođenje ustavnih promjena, najdalje se stiglo 2014. godine, kada je japanski premijer Shinzo Abe 15. maja 2014. reinterpretirao važeći ustav. Svjestan da mu je za formalnu promjenu ustava potrebna podrška javnog mnijenja, Abe je stvorio doktrinu 'aktivnog pacifizma'. Prema njoj, ostvarivanje prava na samoodbranu je restriktivno dozvoljeno, u slučaju kada oružani napad koji se desio protiv strane zemlje može da ugrozi opstanak Japana u tom slučaju ne prelazi minimalni neophodni nivo.“ (Nikolić 2019: 20) Ali i ovo je više politička interpretacija koja izričito naglašava spremnost na samoodbranu u jeku aktualnih geopolitičkih napetosti na dalekom istoku.

Zanimljivo je i to da su za razliku od drugih država u okolini žene dobile pravo glasa iznimno rano, iako suštinski prekasno jer su ga oduvijek trebale imati. „Žene su stekle pravo glasa 1945. godine. Član 24 u japanskom ustavu iz 1947. godine tada je ženama dao ekonomsku nezavisnost i pravo da same biraju.“ (Council on Foreign Relations 2024) Danas

je Japan visoko modernizirana zemlja, predvodnik u razvoju tehnologije sa snažnom privredom i ekonomskom stabilnošću. „Konvencionalni narativ da su Amerikanci autori japanskog poslijeratnog ustava tvrdi da je priča američka.“ (Stanford Program on International and Cross-Cultural Education 2002) Ipak ona je isuviše Japanska, prioritetno iz razloga što nacija utemeljena na samo-kontroli, iznimnim pravilima i dosljednosti, po ko zna koji put je dokazala da može tako mnogo, pa i biti posebna na način suprotan svemu onom što su bili tokom traumatičnog iskustva Drugog svjetskog rata.

5. Iran – Religija i ustav

Nije tako duga lista zemalja koje partnerske države okupljene oko SAD-a i NATO saveza smatraju istaknuto *problematičnim*, ali Iran se nalazi na njoj. Perzijski ponos, civilizacijska historija i tradicija, moć resursa i inat samodovoljnosti Iran su pozicionirali na mjesto jednog od glavnih geopolitičkih aktera u široj regiji Bliskog istoka, ali i na globalnoj sceni.

Prema svom uređenju Iran je islamska republika i u potpunosti je utemeljena na načelima religijskog zakona, *šerijata*. U duhu religije i započinju prve riječi Ustava Irana u kojem se dosljedno pozivaju na ime boga i njemu se zahvaljuju. Uvod ovaj ustav definiše na ovaj način: „Ustav Islamske Republike Iran je deklaracija o društvenim, kulturnim, političkim i ekonomskim osnovama iranskog društva zasnovanog na islamskim principima i normama koje odražavaju iskrenu želju Islamske zajednice. Ove osnovne želje su razrađene u kvalitetima velike islamske revolucije Irana i revolucionarnog procesa muslimanskog naroda, od početka do pobjede; principa koji su se iskristalisali kroz odlučne i snažne slogane svih segmenata društva. Sada, u zoru ove velike pobjede, naš narod svim srcem žudi da ostvari ovaj zahtjev.“ (Ustav Irana) Posebno do izražaja dolazi način shvatanja ustava koji kod Irana ima širu definiciju deklaracije koja treba da uzme u obzir sve sfere društvenog života. „Ustav iz 1980. je dokument velikog obima i sitnih detalja, koji deklarira široke ideološke vizije za naciju u cjelini, dok delegira ovlasti ograncima vlasti i opisuje posebne procedure za te grane da obavljaju svoje funkcije. Podijeljen je u 15 odjeljaka: prvi dio je duga preambula koja objašnjava korijene Iranske revolucije i njene ukupne ciljeve, dok posljednjih 14 odjeljaka sadrži 145 članova koji delegiraju određena ovlaštenja različitim granama vlasti, daju pojedinim građanima različite slobode te dozvoljava vradi mogućnost

da naruši te slobode u određenim situacijama.“ (Waqar 2004: 5) Možemo konstatirati da ova praksa ne zvuči nimalo demokratski, a ona to zaista i nije. Iran je primjer jedne od ne tako malog broja zemalja kojima ustav nije donio demokratiju i u potpunosti u obzir uzeo širu volju naroda.

Kako američki državni izvori tvrde: „Bilo je izvještaja o zloupotrebama vjerskih sloboda, uključujući vjerske zatvorenike i zatočenike. Vlada je ozbiljno ograničila sveukupne vjerske slobode, a izvještaji o vladinim zatvaranjima, uznemiravanju, zastrašivanju i diskriminaciji na osnovu vjerskih uvjerenja nastavljeni su tokom godine. Vladina retorika i akcije, posebno od izbora u junu 2009. godine, stvarale su sve prijeteću atmosferu za gotovo sve ne-šiitske vjerske grupe, posebno za bahajce, kao i za sufi muslimane, evangelističke kršćane, Jevreje i šiitske grupe koje ne dijele vladine sankcionirane vjerske stavove. Elektronski i štampani mediji pod kontrolom vlade intenzivirali su negativne kampanje protiv vjerskih manjina, posebno Bahaija, tokom godine. Sve ne-šiitske vjerske manjine pretrpjele su različite stepene zvanično sankcionisane diskriminacije, posebno u oblastima zapošljavanja, obrazovanja i stanovanja.“ (United States Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor 2011) Potpuna sloboda u Iranu je nešto što se ne smatra glavnim ciljem vladajuće i dominantne politike te pravni poredak to i onemogućuje. Jevtić to vidi ovako: „Polazna osnova iranske i islamske koncepcije uopšte dijametalno je suprotna evropskoj i američkoj koncepciji. Dok se u potonjima pod ljudskim pravima smatra postojanje javnih grupacija koje zauzdavaju javnu vlast u odnosu na pojedinca, u islamu se pod pravima najprije podrazumeva obavezu podčinjanja.“ (Jevtić 1990: 86)

Institucionalno gledano, Iran je kompaktan. „Formalne strukture sastoje se od državnih institucija (Kancelarija vrhovnog vođe ili Rahbara, predsjednika, vlade, parlamenta, vojske i sigurnosnih snaga i ureda za nacionalnu sigurnost) i usklađenih institucija uključujući vjerska nadzorna tijela (Savjet staratelja, Ekspeditivnost Savet, Skupštinu stručnjaka), republičke institucije i verske fondacije. Neformalna struktura moći liči na život političkih partija na Zapadu. Sastoji se od različitih političkih frakcija političke elite, posebno konzervativaca, pragmatičara, principalista i reformista. Presijecaju državne institucije i predstavljaju različite ideje u privredi, društvu, kulturi i politici. Pored toga, postoje

pojedinci koji imaju moć, uticaj ili određeni diskurs koji grade svoje lične mreže.“ (Obućina 2015: 170) Stoga reklo bi se da se Iran ne razlikuje mnogo u suštinskim društvenim odnosima od drugih država, ali poredak kakav Ustav propisuje je striktan i nesagledivo zatvoren u sebe.

Neki autori smatraju da „pri analizi iranske politike treba voditi računa o tome da je Iran razvio alternativni politički sustav koji se temelji na ideji dualizma i kombinaciji republikanskog i teokratskog političkog idealja, unutar kojega se tolerira ograničena demokratska praksa. Demokracija nije sasvim isključena iz tog sustava, ali jest podređena teokratskom elementu tog dualizma. U tom smislu Iran se i u institucionalno-ideološkom smislu uspostavio kao alternativa liberalnoj demokraciji.“ (Jović 2009: 61) Ali možemo li to uopće smatrati alternativom, pitanje je koje se postavlja s razlogom. Ako iz samog Ustava ne dobijamo utisak usklađivanja sa savremenim društveno-političkim tokovima u svijetu.

Primjeri ovakvih ustava imaju negativne konotacije u vremenu u kojem živimo i često posluže da bi se demonstrirala neujednačenost i zaostalost nekih društava na globalnom nivou, što se nerijetko i zloupotrebljava u ne tako humane svrhe, propagandnim aktivnostima predstavljajući određene države kao dežurne *krivce* za nagomilane geopolitičke probleme.

Šesti dio

I Države bez ustava

Iznoseći sve argumente u korist neophodnosti postojanja ustava kao društvenog konsenzusa na osnovu kojeg utemeljujemo moderna društva i pravne poretke, a samim tim i jedan generalni svjetski poredak, teško je zamisliti da postoje savremene države koje nemaju ustav. Iako ih nema mnogo i iako neke države samo djelomično spadaju u tu kategoriju, kratko ćemo predstaviti drugačije načine i pristupe uređenju državnih odnosa bez postojanja ustava.

1. Izrael

Izrael ulazi u kategoriju zemalja koja još uvijek nemaju riješeno i zaokruženo državno pitanje. Čak i u vrijeme pisanja ovog rada, vodi se aktivni rat za teritorije i prevlast na područjima Izraela i Palestine. Jevrejski narod spada u drevni narod te od starih vremena imaju izražen specifičan način uređenja svojih međuljudskih i društvenih odnosa.

To nas vodi ka problematiziranju nepostojanja konkretno, kodificiranog ustava Izraela. „Kao i svaka zemlja, Izrael ima materijalni ustav, što znači upravljačke aranžmane koji su ukorijenjeni u pravnim normama koje uspostavljaju grane vlasti – zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast – i odnose među njima. Pitanje je da li Izrael ima i formalni ustav: normu koja je superiornija od redovnog zakonodavstva, tako da će se, ako se zakoni i ustav sukobe, prednost dati odredbama ustava. Drugo pitanje koje se postavlja postavlja pitanje koja grana je ovlaštena da utvrđuje ustavnost redovnog zakonodavstva.“ (Dorner 1999: 1325) Kratak odgovor bi bio nema, a prošireni odgovor ćemo dodatno obrazložiti. „Izrael sebe definira kao 'demokratsku i židovsku državu'. Iako se te temeljne odrednice ne pojavljuju u Deklaraciji o neovisnosti iz 1948. godine kojom je osnovana Država Izrael, njegovo se određenje kao židovske i demokratske države pojavljuje u brojnim drugim dokumentima, a napose u temeljnim zakonima Izraela.“ (Vukas 2012: 77) Brojni autori i teoretičari u validan kontekst preispitivanja dovode dio koji se odnosi na „židovsku državu“, obzirom da ne tako mali dio, prema procjenama oko 20% stanovništva nisu Židovi.

Situaciju dodatno komplikuje pravosuđe. Već dugi niz godina Izrael pokušava napraviti reformu pravosudnog sistema. „Odnos između zakonodavne i izvršne vlasti s jedne, te slobrene s druge strane, prema postojećim je odredbama u Izraelu često nejasan, što je Vrhovni sud koristio kako bi u odmjeravanjima snaga širio svoje ovlasti nauštrb ovlasti parlamenta i vlade. Zaživi li pravosudna reforma, Vrhovni sud više ne će imati ovlasti propitivati odredbe temeljnih zakona. Postojeća pitanja u koja Vrhovni sud poseže dvostruko bi se vratila u okvire demokratskih procesa: kroz zaštitu temeljnih zakona koji se izglasuju parlamentarnom većinom, i kroz izbor sudaca Vrhovnog suda koji bi odražavao većinske vrijednosti izraelskog društva izražene na parlamentarnim izborima.“ (Havel 2023: 8)

Zakonodavstvo, politički sistem i način funkcioniranja Izraela posljednjih sedamdeset godina najviše oblikuju ratovi u kojima se zemlja kontinuirano nalazi. „Na razvoj javne uprave u Izraelu od 1950-ih pa nadalje utjecali su politički, društveni i ekonomski procesi koji su karakterizirali izraelsko društvo. Nema sumnje da su ratovi i bezbjednosni događaji, kao što su Šestodnevni rat, Jom Kipurski rat, Prvi i Drugi libanski rat i dve Intifade, koje su promijenile lice izraelskog društva, također utjecale na ponašanje i karakter izraelskog društva i javni sektor. Osim toga, političke promjene, poput političkog preokreta 1977. godine, u kojem je Likud nakon višegodišnje vlasti zamijenio Laburističku stranku, uvelike su utjecale na javnu upravu.“ (Ena 2019) Postoji set osnovnih zakona koje možemo smatrati građom za Ustav Izraela. Literatura koju smo konsultirali kaže sljedeće: „Većina Izraelaca svoju državu posmatra kao režim koji se pravilno zasniva na građanskom, a ne na vjerskom zakonu, ali vjeruje da je ispravno samo to da je Knesset u zakonu precizirao da zakonska država sistem treba da se zasniva na tradicionalnim jevrejskim pravno-ustavnim principima, koji uključuju puni građanski zakonik, koliko je to moguće. Tako je 1980. godine, nakon opsežnih pregovora i debate, Kneset donio zakon kojim je osnova izraelskog zakona pomjerena sa engleskog Common Lawa na „načela slobode, pravde, jednakosti i mira baštine Izraela.“ Godine 1992., kao dio svog paketa ustavnih promjena, Dvanaesti Kneset je donio dva osnovna zakona: osiguranje ljudskog dostojanstva i slobode i slobodu zanimanja.“ (Jerusalem Center for Public Affairs 2024) U kategoriju osnovni zakona spada 11 zakona donesenih između 1958. i 1992. godine.

Prema izvorima Izraelskog parlementa: „Sve do 1995. godine nije bilo jasno da osnovni zakoni uživaju bilo kakvu ustavnu nadmoć. Iako je bilo široko prihvaćeno da se Osnovni zakoni bave jedinstvenim ustavnim pitanjima, prema tumačenju izraelskog Vrhovnog suda, ovi zakoni nisu imali veći status od običnih zakona, pa se stoga smatralo da novi zakoni zamjenjuju stare. Čak i ako je novi zakon – usvojen, na primjer, većinom u plenumu – bio u suprotnosti sa osnovnim zakonom države. Jedini zakoni koji su se mogli koristiti za poništavanje zakona bili su oni dijelovi osnovnih zakona sa 'klauzulama o utvrđivanju' kojima se utvrđuje njihova nadmoć.“ (The Knesset 2024) Prilično konfuzno stanje i situacija. „Konačno, promjena političke klime 1990-ih godina – povećana integracija Izraela u procese globalizacije i napredak u mirovnim pregovorima tokom većeg dijela tog perioda – stvorili su povećanu otvorenost izraelskog pravosuđa prema međunarodnom pravu, općenito, i na međunarodno pravo o ljudskim pravima. (Rabin i Shany 2014: 339)

Teritorij koji danas zauzima Izrael, „ishodište je dvije svjetske monoteističke religije: židovstva i kršćanstva“ (Havel 2015: 9) i ako tome pridodamo neka od najvažnijih islamskih svetišta locirana na tom području, shvatit ćemo kompleksnost situacije i geopolitičkih okolnosti kroz koje Izrael i države koje ga okružuju prolaze već skoro cijelo stoljeće, a i samim tim potencijalne razloge ne postojanja konkretnog ustava. Bar za sada.

2. San Marino

Neki historičari smatraju da je ustav koji je stvoren 1600. godine a na osnovu kojeg je stvorena ova mikro-država zapravo i najstariji ustav jedne države koja postoji i danas. Ipak, uđimo u tu problematiku.

„Jedna od glavnih posebnosti prava San Marina je činjenica da je, unatoč kodifikaciji koja karakterizira sve mediteranske zemlje, to zemlja običajnog prava, utemeljena na drevnim statutima i na sudskej praksi republičkih sudova. Statuti (Leges Statutae Sancti Marini) objavljeni su oko 1600. godine i čine srž pravnog sustava Republike. Oni postavljaju glavne odredbe o pravnim izvorima i institucionalnim aspektima države i još su uвijek na snazi kako proizlaze iz reformacijskih izmjena. Kad odlučuju o predmetu, suci moraju primjenjivati, prema sljedećem redoslijedu: statute; *reformationes* i Deklaraciju; mjesne običaje i običajno pravo. Dana 12. jula 1974. Capitani Reggenti (dva predsjednika

Republike) potpisali su Zakon br. 59 koji je usvojio Consiglio Grande e Generale (Parlament) koji sadrži Deklaraciju o pravima građana i temeljna načela pravnog poretka San Marina.“ (National Assembly Library of Thailand 2024) Ovom treba dodati i podatak izvještaja Europske komisije o San Marinu. Tu se navodi: „U članu 4. Deklaracije sadržano je načelo jednakosti pred zakonom, koje se garantuje bez razlike na osnovu ličnog, ekonomskog, društvenog, političkog i vjerskog statusa. U septembru 2000. godine, član 4 je izmijenjen da eksplicitno uključuje rod među ove osnove.“ (Refworld 2024) Sve navedeno ima određena obilježja ustava i ustavnosti, iako zbog veličine i broja građana San Marino očigledno nije imao izraženu volju i spremnost na promjene u tom pogledu.

Politički sistem je poprilično jednostavan. „Izvršnu vlast ima Državni kongres, kabinetska grupa formirana iz redova pobjedničke koalicije u Velikom i Generalnom vijeću. Kongres trenutno čini sedam ministara.“ (Australian Government, Department of Foreign Affairs and Trade 2024), a sa svega nešto više od trideset hiljada stanovnika i površinom od 61 kvadratnog kilometra, ne očekuje se izrazita kompleksnost političkog sistema. „Državni kongres, kojim koordinira kapetan Regent, koristi vlast u skladu sa principima kolektivnosti i odgovornosti. Ovaj državni organ osnovan je zakonom 15. maja 1945. godine. Ustavni zakon br. 183, od 15. decembra 2005. godine, ukazuje i reguliše njena ovlašćenja, dok Zakon br. 184 od 15. decembra 2005. reguliše njenu organizaciju i rad, identificujući uslove za kvalifikovanje, procedure imenovanja, nekompatibilnost i razrešenje članova. Zakon br. 184/2005 takođe reguliše normalnu administraciju.“ (Consulate of the Republic of San Marino to the UK 2024)

Kada je riječ o ocjenama Freedom House-a, San Marino kotira iznimno visoko sa indeksom 95 od 100 u pogledu slobode koja se zasniva na političkim i civilnim pravima. (Freedom House 2020), a također jedan od zaključaka je da je sa Deklaracijom o pravima, San Marino po prvi put izričito prepoznao niz subjektivnih situacija prava u tekstu. Neki od njih su konstante u historiji San Marina, kao što su individualne građanske i političke slobode, sloboda prebivališta, boravišta i iseljenja, okupljanja i udruživanja, demonstracija uvjerenja, savjesti (čl. 6, co. 1), i smatraju se prirodnim i apsolutnim jer su svojstvene ličnosti. (Council of Europe 2010), što nas dovodi do zaključka da je San Marino svoju

legislativu uspio artikulisati na način srazmjeran svojim proporcijama i općeprihvaćenim preferencijama.

3. Saudijska Arabija

Saudijska Arabija, kao koljevka jedne od najvećih monoteističkih religija, Islama, spada u red država koje su svoj sistem uspostavila upravo na osnovu nje. Slično kao u primjeru Irana koji smo prezentirali, nakon što se kritički promisli o postulatima koje religija postavlja i pravilima koja propisuje, a naročito u pogledu opširnosti u koju zalaže definirajući brojna društveno-pravna pitanja i zatim uzimajući u obzir potpuno prihvatanje cjelokupnog *sistema* vjerovanja i življenja od strane jednog društva, nije čudno što se izostanak stvarnog ustava javi kao slučaj. No, to nije jedini razlog.

Ova država je primjer sličan Izraelu, i jedna i druga zemlja imaju širok set zakona koji bi se mogli smatrati ustavom i tako se čak i tretiraju, ali nemaju zvanični ustav kakav imaju druge države o kojima smo govorili.

U Saudijskoj Arabiji postoji Saudijski osnovni zakon, a i najveći broj drugih zakona možemo svrstati u nekoliko kategorija: Zakoni vlade, zakoni pravosuđa, istražni zakoni i propisi, komercijalni zakoni i regulacije. (The Embassy of the Kingdom of Saudi Arabia 2024) S druge strane: „Uprkos svom sačinjavanju, Saudijski osnovni zakon nije temeljni dokument kakav bi ustavi trebali biti. Predstavlja skroman i dugo zakasnio korak u prepoznavanju potrebe za modernizacijom uređenja države sa sve sofisticiranjim organima, i okvirni korak u procesu institucionalizacije odnosa države sa sopstvenim sve složenijim društvom. Štaviše, uz sva svoja ograničenja, to je zapravo realističan dokument – on vjerno odražava stanje relativne moći vladajuće elite i društva. Ne obećava više nego što namjerava da ispuni, niti na bilo koji dublji način utječe na funkcionisanje države ili društva.“ (Al-Fahad 2005: 395) Državom vlada kraljevska porodica Saud koja u potpunosti kontroliše sve državne institucije i službe te u njih – naročito na rukovodeće pozicije – imenuje svoje porodične članove i bliske saradnike od najvećeg povjerenja.

To vodi ka sužavanju mogućnosti običnim građanima da se bave politikom. „Sudjelovanje u političkom procesu ograničeno je na relativno mali dio stanovništva. Ne postoje izbori za državna tijela, a političke stranke su zabranjene. Sudjelovanje žena u

politici tradicionalno je ograničeno, iako je ženama bilo dopušteno kandidirati se za mjesta u općinskim vijećima počevši od 2015. Moć je uglavnom u rukama kraljevske obitelji, koja upravlja kroz proces koji – unatoč političkim i ekonomskim promjenama od kasnog 20. stoljeća – malo se razlikuje od tradicionalnog sustava plemenske vladavine. Plemenski identitet ostaje jak i još uvijek je važan stup društvene kontrole. Unatoč postojanju moderne državne birokracije, politički utjecaj često je određen plemenskom pripadnošću. Plemenski šeici stoga održavaju visok stupanj autoriteta unutar plemena i znatan stupanj utjecaja na lokalne i nacionalne događaje.“ (Britannica 2024) Sve to nas dovodi do negativne ocjene Freedom House-a sa indeksom 7 od 100 kada su u pitanju građanske slobode. (Freedom House 2022) Za razliku od San Marina, Saudijska Arabija važi za zemlju u kojoj se politička i civilna prava minimalno ili nikako ne poštuju, odnosno nisu ostavljena na raspolaganje stanovništvu. Naročito kada su u pitanju prava žena.

Vode Saudijske Arabije nemaju problem sa održavanjem ovakvog pravnog poretku, naročito uzimajući u obzir religijski aspekt koji smo spomenuli na početku. „Podložnost Bogu je inherentno povezana s poslušnošću zemaljskim pravilima. Stoga su vladari proaktivni agenti islamske uprave.“ (Rsil Law Review 2022), a naznake revolucionarnih prevrata ne postoje, naročito iz razloga što veliki broj ljudi živi uglavnom imućnim životom zbog prirodnih resursa (u prvom redu nafte) koje prodaju cijelom svijetu.

Gjorshoski navodi: „Pitanja o prirodi i porijeklu vlasti, njenom legitimitetu, podjeli vlasti, kao i položaju građanina sastavni su dio islamskog političkog diskursa i narativa. Takva pitanja koja su u prošlosti imala snažan zamah sada imaju jedinstven oblik svih sistemskih subjekata na političkoj sceni muslimanskih društava, pa čak i jedinstven stav u političkom islamu.“ (Gjorshoski 2018: 84) A on ostaje neupitan i bez stvarnih konkurenata koji bi ga pokušali promijeniti.

4. Djelomično slični primjeri – Kina, Kanada i Novi Zeland

Postoji nekoliko država kao što su Kina, Kanada i Novi Zeland koje ćemo u ovom radu ostaviti samo kao napomenu za interes drugih istraživača i pojedinaca koji se zanimaju za prirodu i pitanja ustava.

Kina je najmnogoljudnija zemlja na svijetu i čini važan dio svjetske populacije. Uređenje jedne takve države je samo po sebi izričit izazov. „Iako je NR Kina jedinstvena, to jest unitarna država, čitav njezin teritorij je podijeljen na više vrsta teritorijalnih jedinica i po funkcijama nižih organa vlasti. Prema ustavnim odredbama teritorija Kine je podijeljena na: provincije i područja neposredno pod centralnom upravom, a one se dalje dijele na okruge, gradove i seljačke narodne komune. Svaka od tih teritorijalnih jedinica ima vlastite zakonodavne organe koji djeluju kroz lokalne narodne kongrese na raznim stupnjevima i izvršne koji funkcioniraju revolucionarne komitete kao stalne organe tih lokalnih narodnih kongresa. Izbori za organe vlasti vrše se neposredno i direktno jedino u najnižim jedinicama, dok ostali organi nižih jedinica biraju svoje delegate za organe viših jedinica sve do provincija.“ (Deren, 1976: 60) To pojednostavljuje funkcioniranje ovog velikog sistema koji teži ka samoregulaciji. „Četvrti ustav Narodne Republike Kine usvojen je 1982. On daje svu nacionalnu zakonodavnu vlast u ruke Nacionalnog narodnog kongresa i njegovog Stalnog komiteta. Nasuprot tome, Državni savjet i njegov Stalni komitet su odgovorni za izvršenje, a ne za donošenje zakona. Ova osnovna podjela vlasti je također specificirana za svaku od teritorijalnih podjela – pokrajinu, okrug i tako dalje – s tim da je u svakom slučaju sloboda na raspolaganju vlastima ograničena na onu koja je određena zakonom.“ (Britannica 2024) Do problema dolazi negdje drugo. Naime: „Iako postoje brojna prava pobrojana u kineskom ustavu, sva ta prava su negirana članom 51, koji kaže: 'Prilikom ostvarivanja svojih sloboda i prava građani Narodne Republike Kine (NR Kine) ne smiju ugroziti interese države.' Ti 'interesi' su sveobuhvatni, ali najvažniji je održavanje monopola Komunističke partije Kine (KPK) na vlasti. Shodno tome, kineska ustavna prava su samo 'prava na papiru' i velika iluzija. (Cato Institute 2021) Stoga Ustav koji se sastoji od četiri poglavља (The National People's Congress 2004): Generalna načela, Fundamentalna prava i obaveze građana, Struktura države i Nacionalna zastava, himna, amblem i glavni grad, zapravo služe samo kao *paravan* stvarnoj diktatorskoj vlasti koja djeluje u pozadini. Paradoksalno, Kina sebe u svom zvaničnom imenu naziva Narodnom Republikom Kinom.

Novi Zeland ima sličnu situaciju kao zemlje čije smo primjere ranije opisali. „Ustav Novog Zelanda nalazi se u formalnim pravnim dokumentima, u odlukama sudova i u praksi (od kojih su neke opisane kao konvencije). On odražava i utvrđuje da je Novi Zeland ustavna monarhija, da ima parlamentarni sistem vlasti i da je demokratija. Sve više odražava

činjenicu da se Ugovor iz Waitangija smatra osnivačkim dokumentom vlade na Novom Zelandu. Ustav se također mora posmatrati u njegovom međunarodnom kontekstu, jer novozelandske vladine institucije moraju sve više voditi računa o međunarodnim obavezama i standardima.“ (The Governor-General 2023) Ipak za razliku od Kine, Novi Zeland zaista ima demokratski poredak, a „izborni sustav – koji je usvojen tri godine prije prve primjene – u osnovi je struktturna preslika njemačkoga modela personaliziranih razmjernih izbora. Jednodomni parlament sastoji se od 67 članova koji se biraju relativnom većinom glasova u jednomandatnim izbornim okruzima – koji uključuju i pet posebnih okruga za maorsku manjinu – i 53 člana izabrana sa zatvorenih lista političkih stranaka u jedinstvenome državnom izbornom okrugu. Svaki birač ima dva glasa: prvim glasuje za kandidata u svojemu izbornom okrugu, a drugim za listu jedne stranke.“ (Kasapović, 2002: 7) Stoga nam ova država služi kao primjer samo zbog izvornog načina konstituisanja.

Kanada važi za jako složenu i heterogenu zemlju, koja je investirala dosta napora u svoj multikulturalni imidž i okruženje kakvo kreira za svoje građane. „Kanada je reprezentativna parlamentarna demokratija izgrađena po uzoru na britanski Westminsterski sistem. Međutim, za razliku od Ujedinjenog Kraljevstva (ali poput Australije), Kanada je također savezna država, sa zakonodavnom ovlasti podijeljenom između federalne, pokrajinske i teritorijalne vlade. Raspodjela vlasti između saveznih nivoa, i na svakom nivou između zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, utvrđena je kanadskim ustavom iz 1867. godine. Ustavni zakon iz 1982. uveo je Kanadsku povelju o pravima i slobodama i proceduru za izmjenu ustava. Mnoga važna pravila upravljanja nisu navedena u ustavu, već su to nepisane konvencije ili prakse.“ (European Parliament 2022) Iz ovog razloga Kanada služi kao primjer države koja nema potpuni ustav. Istraživanja pokazuju da je „kanadska federacija izbjegla ukupnu centralizaciju i, vjerovatno, zadržala razumno dobar savezni balans“ (Lecours 2019:59) što je također vjerovatno imalo utjecaj na izostanak političke volje u pogledu kodificiranja nekih pitanja nedefinisanih i ne navedenih ustavom.

Sedmi dio

I Buduće ustavne perspektive

I nakon ustava, opet ustav. Zvuči skoro pa nezamislivo da se nakon evolucije kakvu smo kao čovječanstvo doživjeli u pogledu razvoja društvenog poretka, konsenzusa i ugovora, nakon konstitucionalizma i modernih ustava koji služe kao izvor naših prava i sloboda, vratimo unatrag i ponovo postanemo anarhično društvo u kojem vlada zakon jačega. Ali, u sklopu svih razmatranja koja smo napisali u ovom istraživanju, neodoljivo se i pomalo samonametnuto promovira pitanje o tome kakva je i šta je zapravo budućnost ustava kakvi su danas sastavni dio naših država.

Ako govorimo o *postustavnem* vremenu, govorimo li onda i o *postdržavnem* vremenu, ili je to vrijeme već nastupilo? Ponovo, ne na retrogradan nego na jedan sasvim novi, evolutivan, emancipovan i kozmopolitski način. Svjedoci smo da se u vremenu u kojem živimo, a koje je pod snažnim utjecajem globalizacije, više nego ikad osjećamo kao građani svijeta, da u sve većoj mjeri dijelimo zajedničku kulturu, interes, naslijede i identitete. Granice naših država postale su polu-propustljive za *trendove* koje uvozimo i izvozimo svjetskoj populaciji.

Znači li to sve da je vrijeme za jedan zajednički ustav? Ustav svih ljudi, građana svijeta? Odnosno, da li je nešto poput toga moguće. Ako bismo za primjer uzeli određene konvencije, internacionalno pravo, sudove, transnacionalne organizacije i agencije, mogli bismo konstatirati da smo na dobrom putu ka tom cilju. S druge strane, potrebno je naglasiti da bi u jednom takvom procesu – ako bi on zaista bio u interesu svih država i građana (više građana, a manje država) – prвobitno trebalo pružiti ruku *spasa* državama koje su i danas još uvijek zarobljene u nedemokratskim sistemima, diktaturama, zajednicama kojima vladaju dinastije, carevi i u kojima u obrisima možemo prepoznati robovlasničko-feudalni trag. Njihova tranzicija i transformacija je od najvećeg značaja za jedan ovakav projekat.

Gоворити о будућим ustavnim perspektivama значило би prioritетно одредити све недостатке и пропусте какве су досадашњи устави имали. Промјена устава је болна тема коју свака држава не радо започинje. Ако се устав mijenja, значи да је дошло и до неких огромних, тешких и важних промјена у друштву. Ријетко је то одраз декаденције, обично се ради о неком

napretku. Kako Mujagić poentira: „Društva su prepuna problema kao što su siromaštvo, nezaposlenost, diskriminacija; ali ti problemi nisu uvek bili u političkom diskursu. Naprotiv, oni su smješteni na margine društvenog života i čekaju da budu artikulisani.“ (Mujagić 2013: 28) Upravo se moramo pokrenuti s takvih *margina* i na krilima građanske inicijative krenuti u nove *borbe* za boljim oblikom i iskustvom življenja.

Upustiti se u ovakve društvene *avanture* može biti i mač s dvije oštice. „Ustavno učvršćivanje budućnosti često je problematično, posebice u pogledu nacionalnih ustava koji su usklađeni s demokratskim načelima i institucijama. Razlozi su i normativni i praktični. Normativ se primarno odnosi na standarde legitimnosti, kao što su suverenitet i blagostanje. Ako takvi standardi nisu kompatibilni s integracijom budućih ljudi u demos pod jednakim uvjetima s onima koji žive u sadašnjosti, ideali samouprave i jednakosti izraženi u demokratskim ustavima mogli bi se činiti ugroženima uključivanjem budućih generacija u provedbu konstitutivne vlasti. (Santos Campos 2023: 375) Iz ovog, a i brojnih drugih razloga, važno je adekvatno demokratski i *slobodno* obrazovanje novih generacija. Generacija koje će biti uzdignute na kritičkom promišljanju i traženju novih, boljih mogućnosti.

Europska unija je sjajan primjer povezivanja različitih nacija u jednu veliku zajednicu u kojoj svi ostvaruju svoje interese, kreiraju jednu novu dimenziju kulture i uzajamnog identiteta. Ta ideja traje već desetljećima. Pored toga što traje, spriječila je bilo kakve otvorene ratne sukobe na svom teritoriju i Evropski kontinent učinila stabilnim. Ipak, ni Europska unija nije uspjela da postigne i usaglasi zajednički ustav. Tome se protive brojne nacionalne države ovog saveza. Ovdje do izražaja dolaze solucije koje predlaže Habermas, a Ottmann ih sažima na ovaj način: „Habermasov je odgovor na ta aktualna pitanja, ukratko, ovakav. On zahtijeva da europski narodi 'podignu' svoje nacionalne identitete, da ih prošire za europsku dimenziju. Poput solidarnosti među strancima, kao što ju je izgradila nacionalna država, treba se izgraditi europska solidarnost, 'dakako u slabijemu obliku nego u nacionalnoj državi'. Europski se identitet ne treba, pritom, orijentirati na državu, nego na ustav. Treba se stvoriti europski ustavni patriotizam. U svjetskoj politici Europa treba preuzeti ulogu globalnog igrača, u jasnoj konkurenciji sa SAD-om. Ali u velikome prostoru u Schmittovu duhu Europa ne treba ići vlastitim putovima u svjetskoj politici, nego treba biti

mjesto mirnoga obnašanja interesa, Europa koja se svrstava u globalnu politiku osiguranja mira i ljudskih prava, koja se, očito, može mirno prepustiti Ujedinjenim narodima“ (Ottmann 2004: 36) Iako ne sa punim intenzitetom, ali i ovo bi bio sjajan početak.

Najvažnije od svega jeste da ustavi zadrže svoju osnovu ulogu u ograničenju moći pojedinca i razrješavanju složenih društvenih pitanja. „Čini se da su ustavi po svojoj prirodi međugeneracijski pravni izvori. Usmjereni su na služenje mnogim generacijama. Osiguravajući osnovne institucije vlasti, oni to nastoje učiniti dugoročno; oni izražavaju, obično normativno, temeljne vrijednosti naroda i postavljaju određena pitanja izvan dosega obične većine. Ustave je obično teško mijenjati upravo tako da se očuvaju međugeneracijska stabilnost i kontinuitet. Neki od njih to izričito navode u klauzulama o vječnosti ili drugim klauzulama o utvrđivanju. Ustav također želi zaštитiti buduće generacije od sadašnjih birača.“ (Gárdos–Orosz 2017: 595) Ni pod bilo kojim uslovima ne smije se odustati od ustava kao najvišeg zakona jedne države, ma kakav on bio, jer bez obzira na sve opet ga je lakše mijenjati nego izboriti se za *državu*, teritoriju i narod kojem će on pripadati. Shodno tome: „Jedne od najvažnijih odredaba ustava su zasigurno odredbe koje reguliraju mogućnosti i način mijenjanja ustava. Te odredbe su bastion ustava, odnosno garancija njegovog trajanja. Vrlo je širok raspon intenziteta ustavne krutosti, od jednostavno promjenjivih ustava (meki ustavi) do onih sa vrlo složenim i dugim postupkom donošenja izmjena (tvrdi ustavi).“ (Hušić 2020: 126) Ustav nema *rok trajanja*, određujemo ga mi kao društvo i njegova postojanost isključivo zavisi od našeg pristanka na kompromis u društvu.

„Pravo na prava“ pripada svima nama te bar danas, u 21. stoljeću ona ne bi smjela biti zapostavljena i ograničena bilo čim. Osim na jedan sasvim racionalan način: „Ljudska prava i temeljne slobode mogu se ograničiti samo pravima drugih i to u slučajevima predviđenim Ustavom.“ (Albi i Bardutzky 2019: 701) Zato je svaka rasprava o *smislu* postojanja ustava suvišna, a dijalog o budućnosti, transformaciji i razvoju, interes od najvećeg značaja za sve nas, kao građane naših država i svijeta.

Zaključak

Iza nas ostaje jedan historijski, analitičan i komparativan pregled nastanka ustava, njihove evolucije i formiranja sistema, odnosno države i državnog aparata. Fokus ovog rada usmjeren je na jedan uzročno-posljedičan slijed događaja koji je trajao stoljećima, a rezultirao onim što je danas dio naše *podrazumijevane* stvarnosti, jer bismo bez ustava, ustavnog prava i svega ostalog što s njima dolazi teško ostvarili naša prava, slobodu i interese kakvi su nam neophodni za življenje.

Koristeći se širom dostupnom naučno-stručnom literaturom počeli smo od najosnovnijih ideja i koncepata zajednice, države, pravila i zakona, onakvih kakvi su bili dovoljni kao okidač za sve što se u historiji u tim sferama kasnije dogodilo. Govorili smo o društvenom ugovoru i prvim primjerima takve ideje, o konstitucionalizmu kao prekretnici za formiranje modernih ustava. Predstavili smo obilježja i prirodu ustava, ustavnog prava i državnih odnosa kakvi proizlaze zahvaljujući njima, o ustavno-političkim sistemima kakvi se na osnovu njih formiraju i koliki je njihov stvarni značaj. Napravili smo komparaciju pet krajnje različitih ustava i čitaocima dali uvid u specifične karakteristike svakog od njih. Zatim smo pisali i o državama koje nemaju ono što doživljavamo kao stvarni ustav u teoriji. Konačno, na kraju smo želeći probuditi širi interes i zanimanje za ovu temu postavili i neka važna pitanja za koja smo smatrali da igraju bitnu ulogu u budućnosti ustava i ustavnih sistema.

Glavna hipoteza ovog rada koja je glasila: „Ustavi, kroz evoluciju svog postojanja i modifikacijama kakve su nad njima izvršene, ispunili su svoju glavnu ulogu, a to je ograničenje moći pojedinca.“, dokazana je. Ustavi zaista jesu *oduzeli* moć kraljevima, carevima, aristokraciji, diktatorima, monarsima, autokratama. Ne svugdje na svijetu i ne u potpunosti, ali u najvećem broju slučajeva zaista jesu ograničili njihovu moć. Svi postulati i principi koji su napisani na papiru i predstavljaju *nešto* što se zove ustav odaju utisak da ipak postoji neki konsenzus, vrsta dogovora koja teži ka tome da udovolji i građanima, onom glavnom konstituirajućem elementu svake države.

Kada su u pitanju posebno-pojedinačne teze, prva je bila: „Ustavi i sistemi proizašli iz njih nužno dovode do transformacije država i društava u demokratije.“, a druga: „Moderna država ne može postojati i funkcionisati bez ustava.“

Prva posebno-pojedinačna teza djelomično je dokazana. Teško je dokazati nužnost ka demokratizaciji u skladu sa postojanjem ustava, ali on zasigurno jeste pretpostavka bilo kakve vrste pregovora o boljoj poziciji i uvjetima življenja u nekom društveno-pravnom poretku. Postoji veliki broj država koji se na taj način pretvorio u liberalnu demokratiju. Na kraju krajeva, nijedna država nije bila liberalno demokratska od svog početka, svaka je zajedno sa svojim društvom i tradicijom postojanja prošla kroz različite faze. Ali činjenica jeste da bar „na papiru“ gdje god postoji ustav, postoje i neka prava i bar imaginarna prilika za recepcijom volje naroda, a to zasigurno može biti pokretač promjena u društvu.

Druga posebno-pojedinačna teza nije dokazana, ali ostaje bez negativnih konotacija. Istraživanjem smo utvrdili da postoje države koje nemaju zvanični ustav, ali zahvaljujući historijskom naslijeđu imaju širok spektar zakona koji se mogu smatrati ustavom. Na taj način su možda i prilagodljivije datim okolnostima i brže se prilagođavaju promjenama u društvu. Broj takvih država je relativno mali. Neke od njih su demokratije, a druge autokratije i svaka od njih je imala svoje pokušaje uspostavljanja ustava koji obično nisu uspijevali iz različitih razloga, ali nisu odustali od njih.

Vjerujemo da smo svoje inicijalne istraživačke ciljeve ovim radom ostvarili te da će on poslužiti široj akademskoj i naučnoj javnosti kao orijentir za daljna istraživanja ustava, ustavnih sistema i načina na koji su oni nastali. Riječ je o izuzetno zanimljivoj i pažnje vrijednoj oblasti pravno-politološke sfere koja se neprestano modernizira i unapređuje iz dana u dan. A doprinos u svim tim procesima može dati svako od nas.

Literatura

A. KNJIGA

1. Ademović, Nedim, Marko, Joseph i Marković, Goran 2012, *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo.
2. Albi, Aneli i Bardutzky, Samo 2019, *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*, Asser Press, The Hague.
3. Aristotel 1988, *Politika*, Globus, Zagreb.
4. Bentham, Jeremy 2000, *An introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Batoche Books, Kitchener.
5. Beri, Norman 2012, *Uvod u modernu političku teoriju*, Službeni glasnik, Beograd.
6. Bingham, Tom 2011, *The Rule of Law*, Penguin Books, New York.
7. Cicero, Marcus Tullius 1999, *On the Commonwealth and On the Laws*, Cambrdige University Press, Cambridge.
8. Dicey, Albert Venn 1915, *Introduction to the study of the law of the constitution*, Libery Classics, Indianapolis.
9. Dobner, Petra i Loughlin Martin 2010, *The Twilight of Constitutionalism*, Oxford University Press, Oxford.
10. Fukuyama, Francis 1992, *The end of history and the last man*, The Free Press, New York.
11. Hardt, Michael i Negri, Antonio 2003, *Imperij*, Multimedijalni institut Arkzin, Zagreb.
12. Havel Boris 2015, *Pregled povijesti Izraela: Od Abrahama do moderne Države*, Anti Barbarus, Zagreb.
13. Held, David 1990, *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb.
14. Hobbes, Thomas 2004, *Levijatan*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
15. Kulić, Živko i Kulić, Mirko 2015, *Uvod u pravo*, Evropski univerzitet Brčko distrikta, Brčko.
16. Locke, John 1962, *Ogled o ljudskom razumu*, Kultura, Beograd.
17. Locke, John 2002, *Dve rasprave o vlasti*, Utopija, Beograd.
18. Miller, Eugene 2010, *Hayek's The Constitution of Liberty: An Account of Its Argument*, The Institute of Economic Affairs, London.
19. Mladenović, Ivica i Marković, Goran 2021, *Na šta mislimo kada kažemo... Novi društveni ugovor*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerzitet u Beogradu; Institut za demokratski angažman jugoistočne Evrope, Beograd.
20. Montesquieu, Charles de Secondat, Baron de 2001, *The Spirit of Laws*, Batoche books, Kitchener.
21. Mueller, Dennis 1996, *Constitutional democracy*, Oxford University Press, Oxford.
22. Mujagić, Nermina 2010, *Tihi govore Bosne*, Fondacija Heinrich Böll Stiftung, Sarajevo.
23. Mujagić, Nermina 2013, *Politika kao spektakl: Bacanje mreže u susjedov ribnjak*, Heinrich Böll Stiftung, Sarajevo.
24. Mujagić, Nermina 2017, *Viđegrađanstvo – analize i nove teorije na relaciji: država, građani i društvo*, Fakultet političkih nauka Sarajevo, Sarajevo.
25. Mujagić, Nermina 2022, *Pro et contra ustava*, Univerzitet u Sarajevu - Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
26. Mujkić, Asim 2022, *Ideja demokratije i ljudskih prava: Etičko-politička perspektiva*, Univerzitet u Sarajevu - Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
27. Platon 2002, *Država*, Beogradska izdavačko-grafički zavod, Beograd.

28. Pobrić, Nurko 2000, *Ustavno pravo*, Slovo, Mostar.
29. Radović, Miraš, 2008, *Osnovni pojmovi i principi u okviru ustavnog sistema i ljudskih prava*, Uprava za kadrove CG, Podgorica.
30. Rao, Shiva 1967, *The Framing of India's Constitution: Select documents*, The Indian Institute of Public Administration, New Delhi.
31. Rawls, John, 2004, *Pravo naroda i „Preispitivanje ideje javnog uma“*, Kruzak, Zagreb.
32. Rosenfeld, Michael i Sajo Andras 2012, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford.
33. Rousseau, Jean-Jacques 1993, *Društveni ugovor: O poreklu i osnovima nejednakosti među ljudima*, Filip Višnjić, Beograd.
34. Schmitt, Carl 2015, *Nauka o ustavu*, Brčanski demokratski forum, Brčko.
35. Story, Joseph 2003, *Commentaries on the Constitution of the United States*, Lonang Institute, Livonia.
36. Stuart Mill, John 1988, *Izabrani politički spisi: Prvi svezak*, Informator - Fakultet političkih nauka Zagreb, Zagreb.
37. Zrinščak, Siniša, Kregar Josip, Sekulić Duško, Ravlić Slaven, Grubišić Ksenija, Češo Dario, Petričušić Antonija, Čehulić Mateja 2021, *Opća sociologija s uvodom u sociologiju prava*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
38. Vuković, Danilo 2021, *Društvo i pravo: Uvod u sociologiju prava*, Univerzitet u Beogradu - Pravni fakultet, Beograd.
39. Vuković, Danilo 2022, *Pravna država i poredak u senci*, Mediterran Publishing, Novi Sad.
40. Wahiu, Winluck 2011, *A Practical Guide to Constitution Building: An Introduction*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm.

B. ZBORNIK RADOVA

1. Bačić, Petar 2009, „Nenad Dimitrijević: Ustavna demokracija shvaćena kontekstualno“, u *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Vol. 46 No. 2, Pravni fakultet u Splitu, Split, str. 475-477.
2. Bačić, Petar 2009, „Suvremeni konstitucionalizam i 'nova' dioba vlasti“, u *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Vol. 46 No. 4, Pravni fakultet u Splitu, Split, str. 747-779.
3. Bačić, Petar 2009, „Ustavna demokracija i sudska uzurpacija ustava“, u *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Vol. 46 No. 3, Pravni fakultet u Splitu, Split, str. 585-600.
4. Bačić, Arsen i Bačić, Petar 2016, „Konstitucionalizam i administrativna država - O zahtjevima konstitucionalizma u razdoblju nadmoći egzekutive“, u *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Vol. 53 No. 1, Pravni fakultet u Splitu, Split, str. 119-137.
5. Kostadinov, Biljana 2007, „E pluribus unum: ustavnost država članica američke federacije“, u *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 57 No. 2, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 291-312.
6. Simović, Darko 2020, „Funkcije preambule ustava i osobenosti preambule Ustava Republike Srbije“, u *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, Novi Sad, Vol. 54, Br.1, Univerzitet u Novom Sadu - Pravni fakultet, Novi Sad.
7. Smerdel, Branko 2019, „Ustav, populizam i kraj liberalne demokracije – 'referendumanija' ugrožava temelje ustavnog poretka“, u *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Vol. 56 No. 4, Pravni fakultet u Splitu, Split.

8. Sokalska, Edyta 2019, „Interpretacije 'živog ustava' u američkom pravnom i političkom diskursu. Odabранa pitanja“, u *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 69 No. 3, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 433-453.
9. Vankovska, Biljana 2022, „Društveni ugovor u kontekstu međunarodne izgradnje države na Balkanu: slučaj Makedonije“, u *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 72 No. 4, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 1015-1036.

C. ČASOPIS

1. Al-Fahad, Abdulaziz 2005, *Ornamental Constitutionalism: The Saudi Basic Law of Governance*, The Yale Journal of International Law, Vol. 30, Br. 2, str. 375-396.
2. Baćić, Arsen 1992, *Konstitucionalizam i podjela vlasti u „reaktivnim“ ustavima postkomunističkog razdoblja*, Politička misao, Vol. 29, Br. 1, str. 43-55.
3. Ballestrem, Karl 1988, *Ideja implicitnog društvenog ugovora*, Politička misao, Vol. 25, Br. 1, str. 120-129.
4. Barbić, Jakša 2012, *Društveni ugovor kao pravni posao na kome se temelji društvo*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Vol. 62, Br. 1-2, str. 475-534.
5. Bhattacharya, Tanya 2023, *A Comparative Analysis of the Indian and U.S. Constitution*, Indian Journal of Law and Legal Research, Vol. V, Br. IV, str. 1-18.
6. Brčić Kuljiš, Marita 2014, *Koncepcija pravednosti u filozofiji Jean-Jacquesa Rousseaua, Filozofska istraživanja*, Vol. 34, Br. 1-2, str. 23-36.
7. Cvijanović, Hrvoje 2007, *Političko prirodno stanje: revizija Hobbesova modela, Rousseau i de Sade*, Politička misao, Vol. 44, Br. 1, str. 31-51.
8. Deren, Štefica 1976, *Značajke političkog sistema NR Kine i bitne karakteristike novog ustava*, Politička misao, Vol. 13, Br. 1, str. 48-62.
9. Dicke, Klaus 1998, *Pravna državnost i socijalna državnost - relativiziranje ili jačanje demokratskoga načela u ustavnoj državi?*, Politička misao, Vol XXXV, Br. 3, str. 78—91.
10. Dorner, Dalia 1999, *Does Israel Have a Constitution?*, The Saint Louis University Law Journal, Vol. 43, Br. 4, str. 1325-1336.
11. Gárdos–Orosz, Fruzsina 2017, *The Stability of Constitutions and their Role in Promoting Intergenerational Justice*, Hrvatska i komparativna javna uprava, Vol. 17, Br. 4, str. 593-610.
12. Gjorshoski, Nikola 2018, *The narrative of political Islam: Constitutional and human rights*, Journal of Liberty and International Affairs, Vol. 4, Br. 1, str. 75-87.
13. Havel, Boris 2023, *Pravosudna reforma i trodioba vlasti u Izraelu*, Političke analize, Vol. 12, Br. 45, str. 3-10.
14. Hušić, Jasmin 2020, *Modeli revizije ustava*, Pravni vjesnik, Vol. 36, Br. 1, str. 99-133.
15. Jevtić, Miroslav 1990, *Politički sistem Irana i prava čovjeka*, Politička misao, Vol. 27, Br. 4, str. 84-91.
16. Jović, Dejan 2009, *Trideset godina nakon revolucije: Iran u središtu svjetske politike*, Politička misao, Vol. 46, Br. 1, str. 59-87.
17. Kasapović, Mirjana 2002, *Obrasci izbornih reformi u stabilnim demokracijama: Novi Zeland, Italija i Japan*, Politička misao, Vol. 39, Br. 3, str. 3-19.
18. Korunić, Petar 1997, *Prijevuk i integracija nacije kao znanstveni problem*, Migracijske i etničke teme, Vol. 13, Br. 3, str. 151-188.

19. Krkač, Kristijan i Borna Jalšenjak 2009, *Prividni društveni ugovor kao temelj stvarnog društva*, Obnovljeni Život, Vol. 64., Br. 2., str. 179-196.
20. Kuzelj, Valentino, 2022, *Normativni konstitucionalizam i jamstvo socijalnih prava u ustavnoj državi*, Političke perspektive, Vol. 12, Br. 2, str. 57-87.
21. Lamut, Tomislav 2003, *Izvori modernoga političkog mišljenja: četiristo godina Althusiusove Politike*, Politička misao, Vol. XL, Br. 4, str. 69-89.
22. Lecours, André 2019, *Dynamic De/Centralization in Canada*, Publius: The Journal of Federalism, Vol. 49, Br. 1, str. 57-83.
23. Matan, Ana 2004, *Jednakost i zajednica: prirodno stanje i društveni ugovor kod Hobbesa i Rawlsa*, Politička misao, Vol. 41, Br. 4, str. 42-58.
24. Mikić, Vladimir 2014, *Funkcije preambula savremenih ustava*, Pravni zapisi, Vol. 5, Br. 2, str. 432-447.
25. Mühlisen, Hans-Otto, 2004, *Jürgen Habermas i europska integracija*, Politička misao, Vol. 41, Br. 4, str. 22-34.
26. Mujagić, Nermina 2012, *Kultura nacionalnih/etničkih previranja u BiH – Od kulturnog pluraliteta do konstitucionalnog multikulturalizma*, Sarajevski žurnal za društvena pitanja (jesen/zima 2012), str. 233-244.
27. Navazeni, Bahram i Nabawi, Alireza 2017, *The World Peace and the Islamic Prospective*, Ius Humani Law Journal, Vol. 6, str. 185-198.
28. Nikolić, Alekса 2019, *O delotvornosti jedne ustavne norme: Slučaj Japana*, Politička Revija, Vol. 61, Br. 3, str. 11-29.
29. Norton, Helen 2015, *The Government's Lies and the Constitution*, Indiana Law Journal, Vol. 91, Article 6, str. 73-120.
30. Posavec, Zvonko 1990, *Koncepcija društvenog ugovora J.J. Rousseaua*, Politička misao, Vol. XXVII, No. 4, str. 46-56.
31. O'Connor, Paul 2021, *Civilisational Complexity and Elite Decay*, International Political Anthropology journal, Vol. (14) 2, str. 157-173.
32. Obućina, Vedran 2015, *Social Populism and the Future of the Islamic Republic of Iran*, Politička misao, Vol. 52, Br. 4-5, str. 163-186.
33. Ottmann, Henning 2004, *Quo vadis, Europa?*, Politička misao, Vol. 41, Br. 4, str. 35-41.
34. Podobnik, Zoran 2005, *Američki federalizam - povijesni i ustavnopravni pregled*, Međunarodne studije, Vol. V, Br. 4, str. 22-33.
35. Podunavac, Milan 2015, *Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima*, Političke perspektive, Vol. 5, Br. 1, str. 19-32.
36. Quint, Peter 1988, *The Federalist Papers and the Constitution of the United States*, Kentucky Law Journal, Vol. 77, Br. 2, Article 4. str. 369-401.
37. Rabin, Yoram i Shany, Yuval 2014, *The Israeli Unfinished Constitutional Revolution: Has the Time Come for Protecting Economic and Social Rights?*, Israel Law Review. Vol. 37. Br. 2-3, str. 299-345.
38. Raunić, Raul 2014, *Rousseauov politički emancipacijski projekt*, Filozofska istraživanja, Vol. 34, Br. 1-2, str. 5-22.
39. Radica, Paško 2016, *Bosna i Hercegovina – Nedovršena država, podijeljeno društvo, i nemogućnost konstituiranja političke zajednice*, National security and the future, Vol. 17, Br. 3, str. 7-30.

40. Radman, Zoran 2010, *Ustavno određenje lokalne samouprave u nekim tranzicijskim zemljama srednje i istočne Europe (komparativni pregled)*, Međunarodne studije, Vol. X, Br. 2, str. 79-106.
41. Savanović, Aleksandar 2019, *Paradoks prinudnog pristanka u teoriji društvenog ugovora*, Politeia - Naučni časopis Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci za društvena pitanja, Vol. 9, Br. 17, str. 25-38.
42. Santos Campos, Andre 2023, *The semi-future constitution: entrenching future-oriented constitutional interpretation*, Jurisprudence, Vol. 14, Br. 3, str. 374-395.
43. Vorländer, Hans 2001, *Supremacija ustava. O odnosu napetosti između demokracije i konstitucionalizma*, Politička misao, Vol. 38, Br. 1, str. 26-35.
44. Vrabec, Samir 2014, *Konstitucionalizam, europski ustav i europski identitet u Habermasovim političkim spisima*, Politička misao, Vol. 51, Br. 4, str. 7-25.
45. Vranešević, Goran 2020, *Pravo slobodne volje: Hegel o stvaranju i vlasništvu*, Metodički ogledi, Vol. 27, Br. 1, str. 31-42.
46. Vujeva, Domagoj 2020, *Politička ekonomija i kritika teorije društvenog ugovora u Hegelovoj Filozofiji prava*, Politička misao, Vol. 57, Br. 2, str. 107-126.
47. Vukas, Stjepan 2012, *Izrael - židovska i demokratska država*, Međunarodne studije, Vol.12, Br. 3/4, str. 77-94.
48. Waqar, Hasib 2004, *The Iranian Constitution: An Exercise in Contradictions*, The Fletcher School Online Journal for issues related to Southwest Asia and Islamic Civilization, Spring 2004, Article 1.
49. Zlatić, Vedran 2019, *Razvoj, značaj i uloga nepromjenljivih dijelova ustava*, Zagrebačka pravna revija, Vol. 8, Br. 1, str. 24-44.

D. INTERNET STRANICA

1. Australian Government, Department of Foreign Affairs and Trade 2024, *San Marino country brief*, pristupljeno: 11/01/24, dostupno na: <https://www.dfat.gov.au/geo/san-marino/san-marino-country-brief>.
2. B.Pac 2022, *Constitution Day of India*, pristupljeno: 05/01/23, dostupno na: <https://bpac.in/interesting-facts-about-indian-constitution/>.
3. Britannica 2023, *Nation-state*, pristupljeno: 06/12/23, dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/nation-state>.
4. Britannica 2024, *China*, pristupljeno: 15/01/24, dostupno na: <https://www.britannica.com/place/China/Constitutional-framework>.
5. Britannica 2024, *Saudi Arabia*, pristupljeno: 15/01/24, dostupno na: <https://www.britannica.com/place/Saudi-Arabia/Political-process>.
6. Cato Institute 2021, *China's Constitutional Rights: A Grand Illusion*, pristupljeno: 16/01/24, dostupno na: <https://www.cato.org/blog/chinas-constitutional-rights-grand-illusion>.
7. Chhachhar, Varun and Negi, Arun Singh 2009, *Constitutionalism - A perspective*, pristupljeno: 07/12/23, dostupno na: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1527888.
8. Consulate of the Republic of San Marino to the UK 2024, *The Institutions of the Republic of San Marino*, pristupljeno: 11/01/24, dostupno na: <https://www.consolatosanmarino.uk/en/the-institutions-of-the-republic-of-san-marino/>.

9. Council of Europe 2010, *The Danish Institute for Human Rights: Study on Homophobia, Transphobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity Legal Report: San Marino*, pristupljeno: 11/01/24, dostupno na: https://www.coe.int/t/Commissioner/Source/LGBT/SanMarinoLegal_E.pdf.
10. Council on Foreign Relations 2024, *Japan's Postwar Constitution*, pristupljeno: 06/01/24, dostupno na: <https://www.cfr.org/japan-constitution/japans-postwar-constitution>.
11. Embassy of India, Kabul Afghanistan 2024, *Article on Constitution of India*, pristupljeno: 06/01/24, dostupno na: <https://eoic.gov.in/kabul/?4645?000>.
12. Ena 2019, *Public Administration in Israel: Development, Structure, Legal Authority and Function*, pristupljeno: 11/01/24, dostupno na: <https://docslib.org/doc/5528666/public-administration-in-israel-development-structure-legal-authority-and-function>.
13. European Parliament 2022, *Canada's Parliament and other political institutions*, pristupljeno: 15/01/24, dostupno na: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/698942/EPRI\(BRI\(2022\)698942_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/698942/EPRI(BRI(2022)698942_EN.pdf).
14. Freedom House 2020, *San Marino*, pristupljeno: 11/01/24, dostupno na: <https://freedomhouse.org/country/san-marino/freedom-world/2020>.
15. Freedom House 2022, *Saudi Arabia*, pristupljeno: 14/01/24, dostupno na: <https://freedomhouse.org/country/saudi-arabia/freedom-world/2022>.
16. Friedrich Ebert Stiftung 2018, *Društveni ugovor elite naspram svakodnevnoga društvenog ugovora u Bosni i Hercegovini*, pristupljeno: 07/12/23, dostupno na: <https://iris.unitn.it/bitstream/11572/291929/1/Belloni%20%26%20Ramovic%20-%20SC%20Bosnian%20language.pdf>.
17. Gluck, Carol 2019, *Japan's Constitution Across Time and Space*, pristupljeno: 08/01/24, dostupno na: https://scholarship.law.columbia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=japanese_legal_studies.
18. Heslop, D. Alen 2023, *Political system*, Britannica, pristupljeno: 27/12/23, dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/political-system>.
19. Hrvatska enciklopedija – mrežno izdanje 2021, *Konstitucionalizam*, pristupljeno: 23/12/23, dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32903>.
20. Internet Encyclopedia of Philosophy 2023, *Social Contract Theory*, pristupljeno: 23/12/23, dostupno na: <https://iep.utm.edu/soc-cont/>.
21. Jerusalem Center for Public Affairs 2024, *The Constitution of the State of Israel*, pristupljeno: 11/01/24, dostupno na: <https://www.jcpa.org/dje/articles/const-intro-93.htm>.
22. Library of Congress 2024, *Full Text of The Federalist Papers*, pristupljeno: 29/12/23, dostupno na: <https://guides.loc.gov/federalist-papers/full-text>.
23. Marxists 2023, *Karl Marks i Fridrih Engels: Manifest komunističke partije*, pristupljeno: 07/12/23, dostupno na: <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1848/manifest-komunisticke-partije/ch01.htm>.
24. National Archives 2021, *America's Founding Documents*, pristupljeno: 27/12/23, dostupno na: <https://www.archives.gov/founding-docs>.
25. National Archives 2022, *Constitution questions and answers*, pristupljeno: 27/12/23, dostupno na: <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-q-and-a>.

26. National Archives 2023, *Errors in the Constitution - Typographical and Congresional*, pristupljeno: 27/12/23, dostupno na: <https://www.archives.gov/publications/prologue/2012/fall/const-errors.html>.
27. National Assembly Library of Thailand 2024, *San Marino*, pristupljeno: 11/01/24, dostupno na: https://library.parliament.go.th/sites/default/files/assets/files/give-take/content_cons/NALT-sanmarino.pdf.
28. National Geographic 2023, *Key Components of Civilization*, pristupljeno: 06/12/23, dostupno na: <https://education.nationalgeographic.org/resource/key-components-civilization/>.
29. Refworld 2024, *European Commision against Racism and Intolerance: Second report on San Marino*, pristupljeno: 11/01/24, dostupno na: <https://www.refworld.org/pdfid/46efa2e11d.pdf>.
30. Rsil Law Review 2022, *Aiema Husain: Political Islam and Constitutionalism*, pristupljeno: 12/01/24, dostupno na: https://www.rsillaw.review/wp-content/uploads/2023/03/2022_Political-Islam.pdf.
31. Stanford Encyclopedia of Philosophy 2023, *Constitutionalism*, pristupljeno: 10/12/23, dostupno na: <https://plato.stanford.edu/index.html>.
32. Stanford Program on International and Cross-Cultural Education 2002, *Lessons on the Japanese Constitution*, pristupljeno: 08/01/24, dostupno na: https://spice.fsi.stanford.edu/docs/lessons_on_the_japanese_constitution.
33. State Bar of New Mexico 2024, *Fascinating Facts about the U.S. Constitution*, pristupljeno: 27/12/23, dostupno na: https://www.sbnm.org/Portals/NMBAR/AboutUs/YLD/Constitution%20Day%20Resources/Fascinating%20Facts%20about%20the%20Constitution.PDF?ver=u5uFS97ERqXWK_LhLUD5i-Q%3D%3D.
34. The Diplomat 2016, *Celebrating Japan's Constitution, 70 Years Later*, pristupljeno: 08/01/24, dostupno na: <https://thediplomat.com/2016/11/celebrating-japans-constitution-70-years-later/>.
35. The Embassy of the Kingdom of Saudi Arabia 2024, *About Saudi Arabia*, pristupljeno: 14/01/24, dostupno na: <https://www.saudiembassy.net/laws>.
36. The Governor-General 2023, *The Constitution of New Zealand*, pristupljeno: 16/01/24, dostupno na: <https://gg.govt.nz/office-governor-general/roles-and-functions-governor-general/constitutional-role/constitution>.
37. The Knesset 2024, *Constitution for Israel*, pristupljeno: 05/01/24, dostupno na: https://knesset.gov.il/constitution/ConstIntro_eng.htm.
38. The National People's Congress 2004, *Constitution*, pristupljeno: 17/01/24, dostupno na: https://www.npc.gov.cn/zgrdw/englishnpc/Constitution/node_2825.htm.
39. Tulane University Law School 2017, *Law in the Ancient World*, pristupljeno: 06/12/23, dostupno na: <https://online.law.tulane.edu/articles/law-in-the-ancient-world>.
40. Unacademy 2024, *A Short Note On Constitution Of India*, pristupljeno: 07/01/24, dostupno na: <https://unacademy.com/content/upsc/study-material/polity/a-short-note-on-constitution-of-india/>.
41. United States Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor 2011, *International Religious Report for 2011 - Iran*, pristupljeno: 07/01/24, dostupno na: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/193095.pdf>.

42. Ustav Bosne i Hercegovine, pristupljeno: 05/01/2024, dostupno na: [USTAV BOSNE I HERCEGOVINE \(ustavnisud.ba\)](#).
43. Ustav Indije, pristupljeno: 08/01/24, dostupno na: [2023050195.pdf \(s3waas.gov.in\)](#).
44. Ustav Irana, pristupljeno: 07/01/24, dostupno na:
[https://ecnl.org/sites/default/files/files/2021/IranConstitution.pdf](#).
45. Ustav Japana, pristupljeno: 05/01/24, dostupno na:
[https://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html](#).
46. Ustav SAD-a, pristupljeno: 29/12/23, dostupno na: [https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm](#).